

Univerzita Karlova v Praze

Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Lucie Pospíšilová

PROSTOROVÉ ASPEKTY KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA

SPATIAL ASPECTS OF EVERYDAY LIFE

Dizertační práce

Vedoucí práce: Doc. RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.

Praha 2012

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

Součástí dizertační práce jsou čtyři články nebo kapitoly v knize, z nichž jsem dva vypracovala samostatně a na dvou jsem se podílela jako spoluautorka.

- POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbánní geografii. (v redakci časopisu Geografie)
- POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.
- POSPÍŠILOVÁ, L., OUŘEDNÍČEK, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132. (autorský podíl 0,6)
- TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J., POSPÍŠILOVÁ, L., DVOŘÁKOVÁ, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858. (autorský podíl 0,25)

V Praze dne 31. července 2012

Podpis

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych tímto poděkovala všem, kteří přispěli k tomu, aby tato dizertační práce mohla být dokončena. V první řadě děkuji mému školiteli doc. RNDr. Martinovi Ouředníčkovi, Ph.D, který mi ochotně pomáhal a podporoval mě v průběhu celého studia a od nějž jsem získala mnoho námětů, rad a připomínek nejen k dizertační práci, ale i k dalším akademickým výstupům. Nejvíce bych mu ale chtěla poděkovat za to, že vybudoval a stále udržuje pohromadě fungující výzkumný tým, do kterého mě začlenil a kde jsem získala mnoho neocenitelných zkušeností.

Děkuji také zbylé části týmu Urbánní a regionální laboratoře za příjemné, inspirativní a motivující pracovní prostředí a za spolupráci při přípravě publikačních výstupů, jmenovitě pak Petře, Janě a Maruše za podporu a pomoc pokaždé, když jsem ji potřebovala, Jakubovi za rady a literaturu a Martinovi Š. za pomoc při dokončování dizertace.

Za inspirativní podněty a literaturu děkuji také Robertovi.

Za velkou podporou v průběhu celého studia děkuji Kláře, Jirkovi, Aleně a Tomášovi a za vždy kritické a inspirativní připomínky Edovi.

Za finanční podporu děkuji Grantové agentuře Univerzity Karlovy v Praze, projektu č. 65309 „Časoprostorová mobilita obyvatel Pražského městského regionu“ a Grantové agentuře České republiky, projektu č. P404/10/0523 „Sociální deprivace v městském prostředí: objektivní a subjektivní dimenze“.

Za možnost pobývat na University of Sheffield (Department of Geography) děkuji katedře sociální geografie a regionálního rozvoje a programu Erasmus.

SEZNAM PUBLIKACÍ

Ouředníček, M., Pospíšilová, L., Špačková, P., Temelová, J., Novák, J. (2012): Prostorová typologie a zonace Prahy. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 268–297.

Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2010): Každodenní pohyb obyvatel: projekt pro zeměpisný seminář. Geografické rozhledy, 19, č. 5, s. 17–18.

Pospíšilová, L., Šimon, M. (2011): Administrativní členění. In: Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha, s. 13–14.

Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132.

Pospíšilová, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.

Šimon, M., Pospíšilová, L. (2011): Rozmístění obyvatelstva. In: Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha, s. 15–16.

Temelová, J., Novák, J., Pospíšilová, L., Dvořáková, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858.

EDITORSKÁ ČINNOST

Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (2011): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha.

Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2012): Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života. Aleš Čeněk, Plzeň.

OBSAH

OBSAH.....	5
ABSTRAKT	6
ABSTRACT.....	7
1. ÚVOD	8
2. OBECNÁ VÝCHODISKA DIZERTAČNÍ PRÁCE.....	11
2.1 Místo jako křižovatka cest lidí časoprostorem.....	12
2.2 Místo vnímané, poznávané a prožívané: člověk jako tělo a mysl.....	17
2.3 Místo sociálně konstruované: reprezentace člověka a prostoru	20
2.4 Shrnutí: místo vnímané a reprezentované nebo žité?.....	23
3. GEOGRAFIE KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA	25
3.1 Každodenní život jako objekt studia.....	25
3.2 Role (čas)prostoru v každodenním životě a jeho výzkumu	30
4. METODICKÁ VÝCHODISKA.....	35
5. PŘEDSTAVENÍ PUBLIKACÍ.....	39
5.1 Rytmus místa v urbánní geografii.....	39
5.2 Každodenní proměny lokalit pražského centra	40
5.3 Koncept omezení na příkladu každodenních aktivit středoškolských studentů	41
5.4 Každodenní strategie obyvatel periferních oblastí.....	43
6. ZÁVĚR.....	45
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	47
SOUBOR PUBLIKOVANÝCH TEXTŮ	60

ABSTRAKT

Studium každodenního života získává v dnešní diferencované společnosti nový rozměr. Za posledních několik desítek let došlo k významným proměnám časových a prostorových vztahů, které dnes nabývají mnoha různých podob, z nichž některé jsou relativně novými fenomény (např. virtuální vztahy). Společnost se diferencuje také sociálně a kulturně. Na jednom místě se dnes střetávají každodenní životy lidí s různými postoji a hodnotami, zvyky a způsoby chování, lidí odlišných životních stylů. Tyto skutečnosti ukazují na důležitost výzkumu každodenního života, který je rutinní a samozřejmý pro člověka nebo skupinu lidí v daném prostoru a čase, ale jinak je proměnlivým a diferencovaným jevem. Zároveň vyvstávají v kontextu soudobých proměn společnosti nové otázky, které vybízejí k revizi definic každodenního života a k hledání nových metod výzkumu.

Tato dizertační práce se snaží nalézt pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět tak k formování geografické subdisciplíny, která zatím není plně rozvinuta. Reaguje na přístupy ovlivněné geografii času, které mají tendenci redukovat každodenní život lidí na cestu časoprostorem a vytvářet modely lidského chování a snaží se je „oživit“ pomocí konceptů, které reflektují subjektivní vnímání a prožívání jednotlivců a atmosféru míst. Každodenní život lidí zasazuje do kontextu současného rozvoje dopravy, informačních a komunikačních technologií a diferencované společnosti. V práci je kladen důraz na empirické zkoumání a důležitost mikroúrovně sledování.

Dizertační práce je tvořena dvěma částmi. První část práce představuje teoreticko-metodologický vstup do problematiky každodenního života a jeho prostorových aspektů. Seznamuje s teoretickými směry v geografii, které odlišnými způsoby nahlíží na vztah člověka a prostoru a dohromady poskytují rámec pro studium každodenního života a jeho podmíněností v subjektivní i objektivní rovině. Dizertační práce dále vymezuje pozici geografie ve výzkumu každodenního života a představuje jeho prostorové aspekty. První část je zakončena diskuzí metodických přístupů v dané problematice. Druhou část práce tvoří soubor čtyř publikací, které se věnují různým aspektům každodenního života a lokalit. První z nich je teoreticko-metodologickým příspěvkem ke konceptu rytmu místa. Zbylé tři publikace jsou empirickými studii centra města, suburbíí a periferních lokalit.

Klíčová slova: každodenní život – rytmus – prostorové aspekty – geografie času – fenomenologie – percepce – reprezentace

ABSTRACT

The study of everyday life has become a new challenge in contemporary society. Over the last few decades there have been significant changes of temporal and spatial relationships, which now come in many different forms, some of which are relatively new phenomena (e.g. virtual relationships). The society differentiates also socially and culturally. People with different attitudes and values, habits and behaviours, people of different lifestyles meet at one place and encounter everyday lives of others. These facts demonstrate the importance of everyday life research. Everyday life is routine and self-evident for a man or group of people in a given space and time but otherwise it is variable and differentiated phenomenon. New issues arise in the context of contemporary changes that encourage the questioning the definitions of everyday life and also finding new methods of research.

The thesis searches for the position of geography in the research of everyday life and thus contributes to the formation of a subdiscipline of geography that is not yet fully developed. Responding to approaches influenced by Time geography, which tend to reduce the daily lives of people on a path through time-space and create models of human behaviour, the thesis tries to "humanize" the path using concepts that reflect the subjective perception and experience and the sense of place. Everyday life is studied in the broader context of current development in transportation, information and communication technologies and differentiated society. The emphasis is on empirical research and the importance of micro-level analysis.

The thesis consists of two parts. The first part presents theoretical and methodological input into the issues of everyday life and its spatial aspects. It introduces the theoretical approaches in geography, which explores the different ways of the relationship between man and space, and together they provide a framework for the study of everyday life and its conditionality in subjective and objective level. The thesis also tries to define the position of geography in everyday life research and presents its spatial aspects. The first part concludes with a discussion of methodological approaches. The second part consists of four publications that deal with various aspects of everyday life and places. The first presents theoretical and methodological contribution to the concept of place rhythm. The other three publications are empirical studies of the city centre, suburbs and peripheral municipalities.

Key words: everyday life – rhythm – spatial aspects – time geography – phenomenology – perception – representation

1. ÚVOD

Za posledních několik desítek let došlo v západní společnosti k významným proměnám v časových a prostorových (resp. v časoprostorových) vztazích, jejichž projevy v každodenních životech lidí jsou mnohdy rozporuplné. Na jedné straně dochází ke snižování relativní vzdálenosti mezi lidmi i místy (Harvey 1989; Giddens 1990; Bauman 1999) a možnosti komunikovat s lidmi z různých konců světa nebo nakupovat bez nutnosti fyzického přesunu. Také přemístění z jednoho do druhého místa může díky rychlejším dopravním prostředkům trvat kratší dobu. Na druhou stranu mají však lidé pocit, že času je málo (Florida 2002) a ten který ušetřili díky rozvoji v dopravě a IKT (informační a komunikační technologie), tráví v dopravních zácpách, při přesčasech v práci, telefonováním, na internetu či nějakou jinou aktivitou vybranou z nepřeberného množství možností. V každodenním životě jsou často slyšet věty „nemám čas“ nebo „nestíhám“ a Jarvis (2005) dokonce hovoří o stavu „být v jednom kole“ (z anglického *being busy*) jako o novém životním stylu. Vedle fyzického světa se také ten virtuální stal důležitou součástí každodenního života, ve kterém lidé pracují, nakupují, tráví volný čas, vytvářejí komunity a formují virtuální identity. Fyzický svět, vazby mimo virtuální prostor, osobní komunikace či lokální komunity, je však stále podstatný (Valentine, Holloway 2002; Špačková 2011).

Jakým způsobem se však každodenní život člověka proměnil? Aktivita jako spánek, jídlo, práce, péče o domácnost, stejně jako dlouhodobé projekty (vystudovat školu, najít si dobré zaměstnání, vychovat děti atd.) zůstávají pořád stejné a člověk také řeší obdobné každodenní problémy. Co se však proměnilo, je subjektivní vnímání a kontext těchto v čase stabilních aktivit, které se projevují v jejich charakteru i časoprostorovém ukotvení. V současné době dochází k proměně postojů a hodnot sdílených ve společnosti, které se projevují jak v organizaci prostoru a času, tak v chování obyvatel, přičemž obě tyto složky jsou vzájemně provázané. Snížení časoprostorových distancí a zmenšení relativní izolovanosti různých společností však ještě neznamená, že došlo také k překonání kulturních a sociálních vzdáleností (Suša 2010). S rozvojem mobility a větší otevřeností společnosti (a to jak ve smyslu prostupnosti hranic, tak zvyšující se tolerantnosti vůči dříve společensky neuznávaným skupinám nebo aktivitám) se dnes různé kultury a různé sociální skupiny setkávají v každodenních interakcích. Postoje a hodnoty dané společnosti jsou tedy neustále konfrontovány s těmi, které jsou uznávány ve společnostech jiných, a sama společnost není diferencována pouze kulturně, ale rozrůžňují se i životní styly obyvatel.

Subjektivní pohled na svět je vedle vlastností na straně jednotlivce formován každodenními interakcemi ve společnosti, ve které žije. V dnešní kulturně a lifestylově diferencované společnosti proto neexistuje pouze mnoho různých objektivních podob každodenního života, ale také mnoho forem jeho subjektivního prožívání. Subjektivní stránka každodenního života se obvykle liší od té objektivně pozorovatelné, o čemž svědčí například několika studiemi dokázaný fakt, že lidé ve skutečnosti nemají méně času, ale pouze jej vnímají odlišně než dříve (Jarvis 2005).

Všechny tyto skutečnosti ukazují na důležitost a opodstatněnost výzkumu každodenního života, který je rutinní a samozřejmý pro člověka nebo skupinu lidí v daném prostoru a čase, ale jinak je proměnlivým a diferencovaným jevem. Zároveň vyvstávají v kontextu soudobých proměn

společnosti nové otázky, které vybízejí k revizi definic každodenního života a k hledání nových metod výzkumu. A kde je při mizení prostorových bariér v každodenním životě místo pro výzkum sociálního geografa? Člověk postupně překonává některé přírodní a časoprostorové bariéry, ale prostor z každodenního života nezmizel. Jeho role se pouze proměňuje. Lidé jsou dnes schopni pohybovat se na větší vzdálenosti a dochází ke změnám v prostorovém chování i v systému osídlení. Prostorová omezení vymizela z každodenních životů pouze části obyvatel, a u některých lidí se naopak právě z důvodu větší mobility ve společnosti význam prostorových bariér zvýšil (periferní oblasti, staří lidé, lidé s pohybovými omezeními). S virtuálním prostorem se také objevily bariéry nové. Vedle kulturní a lifestylové diferenciaci v populaci dochází také k proměnám a rozrůžňování prostoru, vznikají místa, kde se v jeden okamžik střetávají životy mnoha lidí pocházejících z celého světa a zároveň místa, která jsou kulturně nebo lifestylově specifická.

Také tradičně užívané metody v geografii ustupují novým technologiím, data o prostorovém pohybu jsou sbírána pomocí mobilních telefonů a GPS, každodenní život lidí je modelován v 3D a 4D modelech. V teoretické rovině pak vznikají koncepty jako „prostor toků“ nebo „třetí prostor“, které je těžké si představit, natož je pak empiricky zkoumat.

Tato dizertační práce se snaží nalézt pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět tak k formování geografické subdisciplíny, která zatím není plně rozvinuta. Reaguje na přístupy ovlivněné geografii času, které mají tendenci redukovat každodenní život lidí na cestu časoprostorem a vytvářet modely lidského chování a snaží se je „oživit“ pomocí konceptů, které reflektují subjektivní vnímání a prožívání jednotlivců a atmosféru míst. Každodenní život lidí zasazuje do kontextu současného rozvoje dopravy, informačních a komunikačních technologií a diferencované společnosti. V práci je kladen důraz na empirické zkoumání a důležitost mikroúrovně sledování. Dizertační práce má několik dílčích cílů, které jsou vzájemně provázané:

- 1) Teoreticky diskutovat geografické přístupy, které jsou relevantní pro studium prostorových aspektů každodenního života. Tímto způsobem propojuje geografii času, teorii struktury, humanistickou a postmoderní geografii, přičemž geografie času tvoří základ, který je doplňován pohledy ostatních geografických škol. Geografie času je velmi vlivnou disciplínou, která se postupně vyvíjela (došlo k jejímu propojení s teorií struktury) a dnes její pokračovatelé diskutují různé aspekty každodenního života (včetně subjektivního vnímání), které však vzhledem k předmětu studia dále nerozvíjejí. Proto je diskuze doplněna o pohled humanistických geografů. Postmoderní geografie pak přispívá především zájmem o proměnlivou identitu člověka, která je vytvářena vztahem k ostatním lidem a o roli kultury v současné společnosti.
- 2) Diskutovat pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět k profilaci dílčí subdisciplíny, která se zabývá prostorovými aspekty každodenního života v širokém slova smyslu. Práce reaguje na užívané definice každodenního života a snaží se je diskutovat v kontextu rozvoje dnešní společnosti. Zároveň poukazuje na specifické prostorové aspekty, kterým zatím není v geografii věnována dostatečná pozornost.
- 3) V práci je kladen důraz na empirický výzkum, proto je jejím cílem také diskuze metod, které lze k výzkumu každodenního života použít. Představeny jsou kvalitativní i

kvantitativná metody, včetně dostupnosti dat v České republice. Zvláštní pozornost je věnována metodám výzkumu rytmu místa (viz dále).

- 4) Jedním z prostorových aspektů každodenního života je rytmus místa, který zatím nebyl souhrnně představen. Dizertační práce tento koncept teoreticky diskutuje i empiricky ověřuje. Rytmus propojuje každodenní životy lidí s prostorovými atributy a to v subjektivní i objektivní rovině. Nabízí tak nový pohled na fungování (nejen) městských lokalit. Práce odpovídá na otázky, jakým způsobem rytmus místa vzniká a jaký má význam pro lokalitu. Propojením časové dimenze s výzkumem přítomného obyvatelstva představuje především v empirické rovině nový přístup, který může obohatit i další výzkumy lokalit, kterým chybí buď časová dimenze (ve smyslu krátkodobých cyklických proměn – den, týden apod.), nebo které opomíjejí vliv přítomného (faktického) obyvatelstva (např. koncept sociálního prostředí (Puldová, Ouředníček 2006), genius loci/vztah k místům apod.).
- 5) Hledat omezení v každodenním životě osob a strategie, které vyvíjejí k jejich překonání. Práce nevychází pouze z konceptu omezení, který byl představen T. Hägerstrandem, ale snaží se tento koncept rozvinout v kontextu rozvoje IKT a diskutuje také roli sociální dimenze v časoprostorových omezeních každodenního života (pozice sociální skupiny ve společnosti a pozice jednotlivce v sociální skupině). Zaměřuje se na obyvatele suburbánních a periferních lokalit, kteří jsou (resp. mohou být) ve svých každodenních životech omezováni prostorovými bariérami, jejichž dopady vycházejí z kombinace různých typů omezení (ekonomických, sociálních apod.).

Dizertační práce se skládá ze dvou hlavních částí. První je tvořena zasazením výzkumu každodenního života v geografii do širšího kontextu vztahu člověka a prostoru. Nejprve se věnují teoretickým směrům, které jsou zkoumáním určitého aspektu vztahu člověka a prostoru inspirativní pro studium každodenního života a jeho prostorových aspektů. Navazují diskuzí pozice geografie ve výzkumu každodenního života a představují směry, kterými by se podle mého názoru měla v tomto ohledu geografie ubírat. První část dizertační práce je zakončena kapitolou o metodických přístupech ke každodennímu životu a rytmu místa a vychází z teoretické kapitoly na začátku práce. Druhá část dizertační práce je pak složena ze čtyř publikací, které jsem napsala sama nebo v týmu a které se věnují různým aspektům každodenního života lidí a lokalit.

2. OBECNÁ VÝCHODISKA DIZERTAČNÍ PRÁCE

Každodenní život je natolik komplexním jevem, že lze spojovat se všemi post-pozitivistickými přístupy. V dizertační práci se však snažím rozvíjet poznání v oblasti vztahu každodenního života a prostoru/místa, který se neustále vyvíjí a proměňuje (nejen v dlouhodobém, ale i krátkodobém pohledu (např. během jednoho dne). Tento vztah vnímám jako z jedné části objektivně pozorovatelný a z druhé subjektivně vnímaný a individuálně prožívaný¹.

Vycházím z chápání prostoru jako relativního (tedy vztahového)², který není pouhým nositelem událostí (*space as a container*), ale je těmito událostmi a rovněž probíhajícími procesy utvářen³ (Meentemeyer 1989). Vzdálenosti (nejsou posuzovány pouze jako fyzické, ale také časové, sociální nebo kognitivní) a významy jsou v tomto pojetí prostoru relativní, a proto nejsou stálé, mění se v čase a liší se mezi různými společnostmi i jednotlivci, což Massey (2005) uvádí jako důvod, proč bychom o prostoru měli mluvit v množném čísle. V relativním pojetí prostoru⁴ dochází k vzájemnému ovlivňování struktur (fyzických, sociálních atd.) a lidské činnosti, což Soja (1980) označuje dnes často používaným termínem sociálně prostorová dialektika.

V následující části textu již pracuji s termínem „místo“, který chápu jako část prostoru, kterému lidé připisují význam a se kterým si utvářejí vztah (Cresswell 2004), jako prostor, který je každodenně prožívaný (Massey 2005). Na rozdíl od humanistických geografů, kteří takto začali místo popisovat jako první, ho však nepokládám za uzavřené a spojené se zakořeněností (Tuan 1977). Místo také podle mého názoru není možné konstruovat jako prostor primárně patřící skupině lidí, zatímco jiná je z něj vyloučena (Harvey 1996). Užívám tento termín spíše v obecnější rovině bez pozitivní nebo negativní konotace. Místo je pro mě ohraničená (nikoliv uzavřená) část prostoru, kterou lidé vnímají a prožívají, přičemž tyto hranice jsou relativní. Prostor naproti tomu ohraničený není a můžeme na něj i na procesy probíhající uvnitř prostoru nahlížet v objektivní makrorovině⁵, což ovšem neznamená, že by nebyl relativní. Prostor je posuzován různými způsoby, ale teprve když mu přisoudíme nějaký význam, stává se místem. Oba termíny nejsou v sociální geografii jednoznačně definovány a jejich použití záleží na záměru autora, mnohdy je však matoucí a těžko vysvětlitelné⁶. Cílem mého rozlišení je především zdůraznění rozdílu mezi tím, jak se nám může určitý prostor i každodenní život lidí jevit a jakým způsobem jej lidé sami prožívají a vnímají⁷. Protože se zaměřuji na mikroúroveň sledování a na empirické zachycení každodenního života (a jsem spíše skeptická k hodnocení každodenního

¹ Navzájem se ovlivňují a jednu část bez druhé nelze zkoumat.

² Vývoj absolutního a relativního pojetí prostoru je dobře popsán Harveyem (1969).

³ Lépe by se hodilo říci spoluutváření, protože prostor není výhradním produktem lidské činnosti. Prostor je vytvořen přírodou, ale lidé ho přetváří a to jak fyzicky tak mentálně.

⁴ Zajímavý je v tomto ohledu názor Massey (1999), která na základě studia několika prací fyzických geografů prezentuje sblížení fyzické a sociální geografie právě skrze chápání prostoru jako relativního (vzájemného ovlivňování sociálního a fyzického).

⁵ Tento prostor můžeme popsat na základě toho, co vidíme a zároveň se na něj dívat skrze demografické, ekonomické a jiné procesy probíhající ve společnosti.

⁶ Často je používán také termín prostředí, který v dizertační práci používám identicky k prostoru, ale se zdůrazněním všeho, co obklopuje člověka.

⁷ Význam tohoto rozlišení patří především v epistemologické rovině a odkazují tak k rozdílu mezi makroúrovní a mikroúrovní sledování. O prostoru můžeme hovořit na makroúrovni, o místu nikoliv. Samotné místo však může být jak subjektivně vnímáno, tak objektivně popsáno (s vědomím existence subjektivní roviny).

života na základě obecně platných procesů probíhajících na makroúrovni) používám termín „místo“, tam kde chci zdůraznit důležitost empirického poznání a subjektivní a objektivní roviny chápání.

Níže prezentované přístupy mě ovlivňují v chápání každodenního života a jeho prostorových aspektů a problémů, které jsou s ním spojeny a se kterými se lidé musí vypořádávat. Ne všechny pohledy/myšlenky spojuji s konkrétními geografickými přístupy, protože to v mnohých případech považuji za problematické. I ty přístupy, které vznikly v 60., 70. letech minulého století, se mnohdy vyvinuly do takové podoby, že reflektují mnohem více skutečností než v době svého začátku. Kritika, která jim byla adresována, tak dnes již většinou neplatí a i v případě, že se autoři zabývají daným problémem pouze z určité perspektivy, jsou si většinou vědomi i dalších úhlů pohledu, které buď skutečně považují za méně významné, nebo jim je jen úzké zaměření reflektovat nedovolí. Z tohoto důvodu jsou následující podkapitoly namísto teoretických škol členěny podle způsobu nahlížení na vztah člověka a prostoru resp. místa a v některých případech dochází k jejich překrývání.

2.1 MÍSTO JAKO KŘÍŽOVATKA CEST LIDÍ ČASOPROSTOREM

Na existenci lidí v časoprostoru, kde je čas a prostor od sebe neoddělitelný, protože každá aktivita a každá událost má vždy obě dimenze, upozornil první Torsten Hägerstrand v 60. letech 20. století (Ira 2001). Vyvinula se tak velmi vlivná škola nazývaná geografie času (*time geography*)⁸. Koncepty jako cesta (*path*), projekt (*project*), stanice (*station*), svazek (*bundle*), omezení (*constraints*), prisma (*prism*) jsou dodnes používány při sledování časoprostorového pohybu a jsou většinou vysvětlovány stejným způsobem, jakým je představil Hägerstrand (1970)⁹. Tyto koncepty¹⁰ jsou významným analytickým nástrojem k pochopení vztahu člověka, času a prostoru: ukazují čas a prostor jako vzácné (nedostatkové) zdroje, které ovlivňují každodenní aktivity lidí (Hallin 1991). Time geography upozorňuje na základní předpoklady časoprostorové existence člověka jako například na omezenou délku života, na to, že každý pohyb vyžaduje také čas a že každá situace v životě vychází z dřívějších situací (Thrift 1977) a rovněž ukazují, jak jsou lidské aktivity v časoprostoru omezovány (Hägerstrand 1970). Vidět člověka jako cestu časoprostorem znamená také přemýšlet o lidském pohybu a aktivitách v celoživotní perspektivě, tedy nejen jako o denních nebo týdenních sekvencích aktivit bez vazby na minulost a také na budoucnost (rozdíl oproti studiím využití času (*time use*)) (Pred 1977).

Thrift (1977) rozlišuje tři úrovně sledování časoprostorové organizace každodenního života lidí i celé společnosti, přičemž sledování každé z nich je opodstatněné na mikro i makroúrovni. Pro účely dizertační práce jsou podstatné dvě z těchto úrovní: (1) V individuální úrovni sledujeme

⁸ Někteří autoři používají termín časoprostorová geografie (*time-space geography*) (Meentemeyer 1989; Spiekermann, Wegener 1994), častější je však geografie času, jak směr pojmenoval i Hägerstrand. Cílem je zdůraznit roli času ve fyzickém prostředí, bez kterého je „prostor jako auto bez motoru“ (Thrift 1977: 4).

⁹ I když jeho spolupracovníci koncepty dále rozvíjí (např. Thrift 1977) a jsou patrné také snahy o přehodnocování konceptů v kontextu rozvoje nových informačních a komunikačních technologií (např. Couclelis 2009; Yu, Shaw 2007).

¹⁰ Celkem je těchto konceptů 52 (Lentorp 1999), ale ne všechny jsou spojovány s geografii času. Základní koncepty jsou popsány v Hägerstrand (1970), Thrift (1977), Golledge, Stimson (1997), Ira (2001), Novák (2004), Pospíšilová (2007) a další.

cesty jednotlivců, které odhalují, jak je pohyb časoprostorem organizován v závislosti na omezeních, ale také individuálních trajektoriích dalších lidí, s nimiž je propojen. Výběrem určité aktivity zamezíme uskutečňování dalších, ale můžeme také zabránit jiným lidem v realizaci jimi zamýšlených aktivit (např. interakci s člověkem, se kterým v danou chvíli jednáme) nebo je naopak k nějaké aktivitě přimět (Thrift 1977). (2) Úroveň stanic je pak Thriftem (1977) popisována jako systém několika prismatic, v rámci kterých se člověk v průběhu dne pohybuje a která mají střed ve stanicích¹¹. Tato úroveň však nemusí být chápána pouze v individuální rovině, ale také ve smyslu časového využívání jednotlivých stanic různými lidmi k různým aktivitám, kdy můžeme stanice vnímat jako křižovatky denních cest (Pospíšilová 2007; Osman 2010)¹².

Geografie času pracuje pouze s lineárním časem a euklidovským pojímaným prostorem (Osman 2010), na což reagovali Parkes a Thrift (1980) zavedením obecnějšího termínu „chronogeografie“¹³, který zahrnuje všechny druhy času i prostoru. Tím se otevřel zcela nový rozměr chápání časoprostoru jako souboru mnoha druhů časovostí a prostorovostí. Čas není jen jeden univerzální či kalendářem určovaný (ten, se kterým pracuje geografie času), ale existuje také čas životní (kombinace biologického a psychologického), který odkazuje k vnímání času člověkem, a čas sociální – sdílený komunitou (Parkes, Thrift 1980). Identicky autoři odkazují k více druhům prostoru, který se nemusí jevit stejně různým lidem z různých kultur či jiných skupin. Tímto přístupem autoři vytváří můstek k humanistické geografii (kapitola 2.2) i k chápání prostoru jako sociálně konstruovaného v postmoderní geografii (kapitola 2.3), ale dále už tyto myšlenky nerozvíjí.

Ve spojení s místem je pak tento princip pojímání časovostí rozpracováván konceptem chronotopu, který pochází z literární vědy a v geografii města byl aplikován Crangem (Holloway, Kneale 2000; Crang 2001), do české geografie jej pak představili Mulíček a kol. (2010; 2011). Crang (2001) chronotop definuje jako jednotu místa a času, kde sám čas není jednotný ale naopak je koexistencí mnoha různých časovostí. Skrze kombinaci časovostí je pak místo konkretizováno (Mulíček a kol. 2010). Protože je Crang inspirován Lefebvrovou analýzou rytmů (Lefebvre (2004[1992])), chápe časovost místa jako kombinaci rytmů různě dlouhých cyklů (Mulíček a kol. 2011). Podle Cranga (2001) rytmy stejně jako lineárně plynoucí čas strukturují každodennost. Urbánní místa jsou tvořena a charakterizována „rozmanitými časovostmi, z nichž některé jsou dlouhotrvající, jiné krátkodobé, některé časté a jiné vzácné, osobní nebo kolektivně sdílené, viditelné či těžko postřehnutelné“ (Crang 2001: 189–190)¹⁴. Kombinace různých časovostí a různých rytmů není pouze městským fenoménem, ale můžeme takto nahlížet i na venkovské lokality. Rytmy venkovských lokalit jsou pomalejší a život zde je řízen spíše dlouhodobými cykly, nežli krátkodobými opakujícími se v řádu kratším než den, mnohem více než je tomu v městském prostředí se zde také projevují přírodní rytmy (Ley 1983).

¹¹ Z každé stanice, kterou během dne člověk navštíví, se mu otevírá určité prisma – část prostoru, kterou je schopen dosáhnout v čase, který má, než musí být zpátky v dané stanici nebo ve stanici další. Mimo tento prostor se nemůže pohybovat, a čím déle ve stanici člověk zůstává, tím je velikost prismatu menší (Hägerstrand 1970).

¹² Třetí úroveň pracuje s časem jako poptávaným a nabízeným produktem (Thrift 1977).

¹³ Více např. v Osman (2010).

¹⁴ U Cranga (2001) i Mulíčka a kol. (2010; 2011) pojetí času jako univerzálního/kalendářního a vnímaného jednotlivcem či skupinou již zůstává pouze implicitně.

Rytmus se zakládá na pravidelném opakování (Sokol 2004). Hägerstrand (1982) upozornil na důležitost rutinních a repetitivních aktivit v každodenním životě člověka a jiné výzkumy pak potvrdily jejich dominanci v denních režimech lidí (Stephens 1976 cit. in Ley 1983; Roy a kol. 2004). Každodenní život je tedy tvořen z velké části aktivitami, které se s určitou pravidelností opakují a stejně tak je organizováno i místo (Pospíšilová 2012b), kromě toho, že jde o křížovátku denních cest různých lidí, vykazuje místo rytmicky opakovatelný vzorec denního využití, ve kterém jsou obsaženy aktivity a chování typické pro danou lokalitu.

Rytmicita aktivit jednotlivce a částečně i lokalit může být výsledkem záměrného rytmického chování (pravidelnosti v každodenním životě, které si člověk vytváří sám), ale mnohem častěji je výsledkem působení rytmizátorů neboli kolektivně uznávaných udavačů rytmů (Parkes, Thrift 1975; Hägerstrand 1982; Mulíček a kol. 2010; Osman 2010). Rytmizátory významně strukturují každodenní život lidí i lokalit (Mulíček a kol. 2010), ale nemají determinující charakter. Člověk se podílí na jejich utváření (společenské rytmizátory) a nemusí se jim vždy plně přizpůsobovat. Existuje několik druhů rytmizátorů, od přírodních (den x noc), přes institucionální (školní docházka, pracovní doba, jízdní řády, otevírací doby), po skupinové (pravidelný režim rodiny) a fyziologické (biologické potřeby člověka). Koncept rytmizátorů se částečně překrývá s konceptem omezení (Hägerstrand 1970), konkrétně s autoritativními a fyziologickými omezeními¹⁵, rozdíl spočívá v jejich funkci jako determinantů (v pozitivním i negativním smyslu) lidských aktivit v případě omezení a jako udavačů rytmů v případě rytmizátorů. Rytmizátory mají různě velký společenský a územní rozsah. Zároveň mohou rytmizátory a tedy i rytmy jedné lokality ve městě ovlivňovat rytmy lokality jiné, což se snaží Mulíček a kol. (2011) vysvětlit konceptem *chronopolis*. *Chronopolis* je podle Mulíčka a kol. (2011: 27) „soubor územně separovaných míst, jejichž časovosti se vzájemně podmiňují“¹⁶. V zásadě jde o velmi jednoduchý model, který lze dokumentovat příkladem typické časové strukturace rezidenčních a komerčních areálů ve městě (Foley 1952) nebo srovnáním lokalit, kde se nachází škola a dětská a sportovní hřiště. Model však ukazuje na hlubokou časovou provázanost nejen městských lokalit, ale dnes již v podstatě celého světa.

Koncepty geografie času pojmají člověka jako aktivního jedince, který má znalosti a vědomosti o prostředí a jedná do jisté míry autonomně, ale jeho činnost je omezována činností dalších lidí, disponibilitou schopností, dovedností a zdrojů, fyzikálními vlastnostmi prostředí a také společenskými strukturami. Pojetím člověka jako souvislého „toku“ aktivit/praktik alokovaných v čase a prostoru, které jsou z velké části rutinní a rytmicky se opakují a které jsou ovlivňovány různými typy omezení (včetně konceptu rytmu a rytmizátorů), se blíží Giddensově teorii strukturace (Giddens 1984), která se na rozdíl od těchto konceptů explicitně zabývá vztahem člověka (aktéra) a struktury a tím, jak jsou struktury utvářeny. Pokračovatelé Hägerstranda pak rozvíjí geografii času právě s využitím teorie strukturace (Pred 1981; 1984; Thrift 1983; 1996)¹⁷. Protože geografie času poskytuje nástroj k detailnímu sledování každodenního života, ve spojení s teorií strukturace pak může být považována za důležitou součást sociální teorie (Pred 1981).

¹⁵ Fyziologická omezení jsou součástí skupiny omezení daných schopnostmi (*capability constraints*).

¹⁶ Rytmy jsou pravidelné časovosti (časové děje) (Sokol 2004).

¹⁷ Giddens sám věnuje celou kapitolu kritickému hodnocení geografie času a jejímu vztahu k teorii strukturace (Giddens 1984: 110–119).

Giddens (1984) popisuje (společenské) struktury jako prostředek a výsledek sociálních praktik¹⁸, které jsou ustálené a kontinuálně reprodukováné každodenním jednáním člověka, ale nejsou trvalé a člověk je může měnit (proces změny je však dlouhodobý a hrají v něm roli mocenské vztahy). Struktura jednání omezuje, ale zároveň umožňuje, protože bez struktur bychom byli v každodenním životě dezorientovaní (Šubrt, Balon 2010). Sociální struktura nemůže být oddělena od prostorové a časové struktury a rovněž všechny sociální praktiky jsou situovány v prostoru a čase (Thrift 1983). Teorie strukturace je pro studium každodenního života a rytmu místa v kontextu strukturálních podmínek užitečná hlavně ve třech směrech:

(1) Zabývá se způsoby, jakými jsou aktér a struktura propojeny a jak probíhá jejich vzájemné ovlivňování. Giddens (1984) rozlišuje strukturu a systém, přičemž struktura je soubor pravidel a zdrojů, které existují jako vlastnosti systému. Systém je uspořádáním sociálních vztahů v čase a prostoru, které je neustále utvářeno a měněno sociálními praktikami aktérů. Základními stavebními kameny těchto systémů jsou pak instituce (symbolické, politické, ekonomické, právní)¹⁹. Společnost tak může být viděna jako „soubor existujících institucí, sociálních praktik (aktivit a způsobů chování) souvisejících s institucemi, lidí účastnících se praktik, a strukturálních vztahů objevujících se mezi lidmi jako jednotlivci či skupinami, mezi lidmi a institucemi a mezi institucemi navzájem ... reprodukování společnosti pak může být definováno jako neustále probíhající proces, při kterém každodenní aktivity lidí vedou k zachování daných institucí, znalosti, které je nezbytná k uskutečňování aktivit a již existujících strukturálních vztahů“ (Pred 1981: 6). Protože každodenní aktivity vyžadují materiální (včetně přírodních) zdroje, není bez nich ani reprodukce společnosti možná (Pred 1984). Vzájemný vztah člověka a struktury je tedy dialektickým působením každodenních praktik a společenských struktur ukotvených v institucích (Giddens 1984).

(2) Hledá vysvětlení vytváření sociálních praktik. Struktury neexistují mimo vědomí aktérů (jednající aktér je informovaný a disponuje věděním), jakmile jsou ale stabilizovány, fungují jako rámec a podmínka dalšího jednání (Petrušek 2003). Nicméně je zřejmé, že lidé netráví veškerý čas přemýšlením o změnách společenského systému a rovněž jej svým chováním vždy nemíní měnit nebo reprodukovat (Thrift 1996). Důsledky lidské činnosti jsou viditelné, ale ne vždy zamýšlené (Giddens 1984). Vzájemné ovlivňování aktéra a struktury probíhá převážně v rovině praktického vědomí (zamlčené vědění, takové, které pokládáme za samozřejmé, víme o něm, ale nejsme schopni jej diskursivně vyjádřit), vedle diskursivního

¹⁸ Termín vychází z teorie sociálních praktik, která je spojena především se jmény Giddense, Bourdieua, Taylora, Foucaulta či Schatzkiho. Přestože se dostal do geografického názvosloví a je dnes často využíván, málokdo vysvětluje, co je jím skutečně myšleno. Přitom i přes společný základ se můžeme setkat s více variantami jeho užívání. Praktiky jsou rutinizované typy chování (např. způsob, jakým se staráme o sebe nebo děti, jak pracujeme, konzumní chování, volební chování apod.), které se skládají z několika vzájemně propojených částí – aktivit těla a duševních aktivit, užívání věcí a vědění/znalostí, přičemž jejich existence záleží na specifickém propojení všech těchto částí (Reckwitz 2002). Jde tedy o způsoby vykonávání aktivit (včetně pohybů těla a zacházení s objekty), jednání a chápání reality, které nejsou srozumitelné pouze danému člověku, ale také jeho širšímu okolí (zpravidla v rámci stejné kultury nebo sociální skupiny) (Schatzki 1996). Zásadní je role praktik v dualitě aktér – struktura (Giddens 1984). Rozdíly v používání termínu pak spočívají ve zdůrazňování některých částí praktik – např. role těla (*body*) nebo role neživých objektů (*non-human body*) (Schatzki 2001) nebo zda se jedná o vědomě prováděné praktiky (Giddens 1984) či jde o nevědomé, automatické chování (Swidler 2001).

¹⁹ Bourdieu např. považuje za úroveň mezi sociální strukturou a lidskými praktikami habitus - strukturu (resp. semi-strukturu), která je dána predispozicemi založenými na působení společenských pravidel (Pred 1981; Thrift 1983).

vědomí (zdůvodněné, popisované) a nevědomí (Giddens 1984; Thrift 1996). Každodenní institucionalizované aktivity (praktiky), které jsou prováděny na konkrétním místě v konkrétním čase, vycházejí z aktivit uskutečňovaných v minulosti a zároveň z nich budou vycházet aktivity budoucí (Berger, Luckmann 1999 [1966]). Například každodenní návyky, které člověk získá v dětství v rodině, ovlivňují jeho chování ve škole apod.

(3) Je si vědoma mocenských vztahů ve společnosti. Jak již bylo řečeno, struktura je soubor pravidel a zdrojů. Pravidly jsou myšleny techniky a postupy, které souvisí s praktickým vědomím (ustálené sociální praktiky), zdroje jsou pak pomocné prostředky, které jsou potřeba k vytváření a udržování sociálního systému (Šubrt, Balon 2010) a souvisí s mocenským uspořádáním společnosti. Zdroje alokativní spočívají v dominanci, která plyne z možnosti vlastnictví materiálních prostředků (např. majitel domu či obchodu) a autoritativní pak vychází z disponování nemateriálními prostředky (možnosti ovládat jiné lidi, např. politická moc) (Petrušek 2003)²⁰. Každodenní život je ovlivňován nařízenými na úrovni státní správy či samosprávy (danými politickou mocí), ale je také charakterizován nerovnostmi ve společnosti (genderovými, etnickými, sociálními apod.) a sociální hierarchií, na základě které jsou některé praktiky privilegovány (Katz 2009) a politická moc zde hraje roli pouze částečně (Holloway, Hubbard 2001). Postavení jednotlivých skupin ve společnosti je dán jejich statutem (prestiž, kterou má daná skupina v dané společnosti), který je spojován se specifickými sociálními praktikami (Giddens 1989). Postavení jednotlivce pak vyplývá také z jeho pozice v rámci sociální skupiny (Ouředníček 2011). Status dané skupiny však vychází z převládajícího diskursu a je důvodem přisuzování identity člověku pouze na základě příslušnosti k této skupině (více v kapitole 2.3).

Inspiraci pro časovou dimenzi (ve smyslu strukturace dne) mocenských vztahů lze hledat v díle Lefebvra (2004 [1992]), který hledáním rytmů v prostoru poukazuje poněkud radikálně na roli „politické moci v manipulaci s časem, termíny a rozvrhy“ (Lefebvre (2004 [1992]: 67). Časová strukturace dne lidí i prostoru projevující se v jeho proměnlivém využívání i sociálních praktikách je do jisté míry „řízena“ podle hierarchického mocenského uspořádání (jak v rámci společnosti, tak v rámci rodiny), jehož role je odlišná v různých kontextech. Rytmy jsou pak opět strukturami vytvářenými člověkem (kromě přírodních a biologických rytmizátorů, kterým se člověk z části přizpůsobuje, ale z části se je snaží překonávat – např. v současné době se běžně činnosti vykonávají i v noci).

Člověk je při vykonávání každodenních činností (resp. na své každodenní cestě časoprostorem) v neustálém kontaktu s jinými lidmi, věcmi i přírodními prvky, které také opisují svou cestu časoprostorem (Pred 1981)²¹, přičemž všechny tyto cesty probíhají v určitých hranicích (časoprostorových, člověk má vždy možnost volby, ale pouze omezenou – není možné dělat více

²⁰ Toto jednoduché konstatování slouží pouze k demonstraci mocenského uspořádání společnosti, které není explicitně řešené ani v Hägerstrandově díle (koncept omezení – autoritativní omezení), ani v konceptu rytmizátorů, ačkoliv je v obou případech vliv mocenských vztahů patrný.

²¹ V tomto Predově uvažování je vidět základ později rozvinuté teorie sítě aktérů (*actor-network theory – ANT*), která považuje osoby a neživé objekty za rovnocenné aktéry (*actors*) ve vytváření společenského systému (Latour 2008). Ačkoliv se právě pro tuto rovnocennost jedná o velmi kontroverzní teorii, nelze jí upřít zásluhu v upozornění na závislost lidí (ve vyspělé části světa) na neživých objektech, která je v některých případech enormní (např. počítačový systém, automobily) a odstraněním daných objektů ze společenské sítě aktérů by došlo k proměně celé společnosti včetně každodenních životů lidí.

věcí najednou, užívat nástroj, který momentálně užívá někdo jiný²², fyzicky se přesunout na jiné místo bez časové ztráty apod.). Protože je cesta člověka nepřerušitelná a časové zdroje omezené, znamená to, že konáním jedné aktivity člověk ovlivňuje konání aktivit dalších a to jak svých (Pred 1981), tak i jiných lidí (Thrift 1977). Propojenost individuálních cest je základem každodenního procesu reprodukce společnosti (Pred 1981). Každodenní aktivity, které lidé vykonávají, jsou součástí dlouhodobých projektů, kterých může mít jedinec více (Hägerstrand 1970). V projektech a každodenních aktivitách se zrcadí různé životní styly (Doležalová, Ouředníček 2006), které nevychází pouze ze sociálních, demografických či ekonomických charakteristik, ale také vlastností prostředí, ve kterém lidé žijí, a ve kterém se pohybují a životní styl je utvářen také na základě vnitřních charakteristik (povahových rysů, zastávaných hodnot apod.). Projekty i aktivity vytvářejí a reprodukují struktury a jsou jimi zároveň omezovány resp. umožňovány, přičemž aktivity i projekty z dřívější doby, se odráží v těch současných a budoucích²³.

Pred (1981) upozorňuje i na roli vnitřních charakteristik jedince v utváření společnosti a tím i vlastního života. Každá individuální cesta (v kombinaci s institucionalizovanými projekty) probíhá v neustálé koordinaci vnitřního subjektivního světa s okolním prostředím (Pred 1981). „Jak člověk opisuje svou denní i celoživotní cestu, participuje na institucionalizovaných projektech a interaguje s dalšími lidmi, nabývá zkušeností, které jsou nezbytné pro vstřebání pravidel a norem a k utváření hodnot, postojů, vkusu a vědomých a podvědomých motivací a tedy i cílů a záměrů“, přičemž je zde opět patrný vliv předchozích zkušeností, cílů a znalostí (Pred 1981: 11). Jinými slovy, bez kontaktu s vnějším prostředím a dalšími lidmi by člověk neměl takové znalosti a názory jaké má, a ani stejné pocity. Člověk tedy nevytváří pouze společnost, ale vytváří i sám sebe (Pred 1981).

2.2 MÍSTO VNÍMANÉ, POZNÁVANÉ A PROŽÍVANÉ: ČLOVĚK JAKO TĚLO A MYSL

Vnímání člověka a způsob jakým svůj každodenní život prožívá a jaké si vytváří vztahy k místům je do jisté míry dán objektivně pozorovatelnými charakteristikami, na druhou stranu se ale jedná o natolik jedinečnou osobní zkušenost, že ji nelze ze sledování časoprostorového pohybu (včetně každodenních interakcí) ani při dokonalé znalosti kontextu odhalit. Přestože nalezla geografie času mnoho příznivců a rozvinula se do mnohem komplexnější podoby, než představovala na svém začátku, stále určitým způsobem lidské subjekty odlidšťuje. Je, jak výstižně vyjádřil Pred (1977), „choreografií existence“ a stejným způsobem nahlíží i na místa, ve kterých se střetávají každodenní cesty lidí.

Pokud se na člověka díváme jako na cestu časoprostorem a na místa jako na křižovatky těchto cest, unikají nám dvě zásadní věci: (1) To, jak se člověk rozhoduje, jakým způsobem se pohybuje, může být spojeno s individuálním vztahem ke konkrétním místům (strach, bezpečí, působení atmosféry místa apod.) a se specifickým vnímáním určitých jevů, které může být dáno individuálními zkušenostmi a prožitky. Část prostorového chování je navíc spojená

²² Platí pro některé nástroje (např. nemůžu řídit automobil, pokud už ho řídí někdo jiný apod.). Stejný princip platí i pro interakci s osobami (nemůžu na schůzku, pokud ji má někdo jiný apod.)

²³ Pred (1981) vidí reprodukci společnosti v každodenním střetávání individuálních cest a institucionalizovaných projektů.

s nevědomím, některé každodenní rutiny vykonáváme samovolně, aniž bychom si je uvědomovali v dané chvíli a nemusíme o nich ani nikdy vědomě přemýšlet. K některým aktivitám může proto docházet i ve chvíli, kdy (už) jsou pro člověka nevýhodné nebo by se při případném přemýšlení o jejich smysluplnosti v dané chvíli rozhodl jinak²⁴. (2) Součástí každodenního pohybu není pouze přesun z bodu A do bodu B, ale mnoho úkonů, které běžně nevnímáme (pohyby těla). Místo jako křižovatka denních cest není pak z tohoto pohledu dáno jen existencí lidí a jejich fyzických přesunů, ale jeho nezanedbatelnou součástí jsou i pohyby těla, gesta apod. Protože tyto pohyby běžně nevnímáme, mohou nám připadat nedůležité, jejich podstatu si uvědomíme, až když se vyskytneme před nějakým problémem (podobně je to s uvědomováním každodenního života), například pokud nemůžeme hýbat nohou, nemůžeme jet autem do práce. Z perspektivy rytmu místa (opakovatelných událostí v konkrétním místě) jde o souhru mnoha pohybů, které do sebe zapadají a vytvářejí sladěný celek, jehož jednotlivé části člověk nevnímá do té doby, než je tato souhra narušena (např. udělá gesto, které vyvolá v lidech pocit strachu).

Člověk nikdy není schopný pojmout vnější svět v celé své komplexnosti, proto si je vědom vždy pouze části objektivní reality (Golledge, Stimson 1997). Prostředí, ve kterém se člověk pohybuje, ve kterém žije, se proto nejeví všem lidem stejným způsobem, ani takovým, které bychom byli schopni na základě kombinace různých charakteristik zařadit do relativně homogenní skupiny obyvatel. Vedle objektivního prostředí, existuje tedy i takové, které má behaviorální podobu (Kirk 1963). Okolní svět vnímáme pomocí smyslů (Rodaway 1994; Tuan 1995)²⁵, ale informace, kterou takto získáme, nevychází pouze z přímého kontaktu s prostředím, ale zakládá se také na sekundárních zdrojích informací (komunikace, média) (Golledge, Stimson 1997). Výsledná informace je pak v kognitivním procesu zpracovávána lidskou myslí, která si vytváří mentální obraz objektivního prostředí (mentální reprezentace²⁶ objektivního prostředí) (Golledge 1999; Holloway, Hubbard 2001). V každodenním životě se tedy nechováme vždy tak, jak by se dalo očekávat vzhledem k organizaci prostředí, protože o něm nemáme úplné informace a zároveň na různé situace lidé reagují různými způsoby (na základě smyslů).

Otázkou však je, jaká část lidského chování vychází skutečně z vědomí (řídí jí mysl člověka), do jaké míry si uvědomujeme, proč vlastně jedeme touto cestou a zda k tomu vůbec existuje racionální důvod²⁷. V tomto ohledu je velice inspirativní práce geografů ovlivněných fenomenologií²⁸, která zkoumá, jak lidé svět kolem sebe skutečně prožívají, tzn. ještě předtím,

²⁴ Například pokud má člověk naučenou cestu do práce, vykonává ji už bez přemýšlení. Ve chvíli, kdy je ale např. daná silnice uzavřena (a člověk o tom ví), může se stejně stát, že tou cestou pojede. V případě, že se objeví nová (výhodnější cesta), může nějakou dobu trvat, než se člověk naučí ji využívat a předtím ještě několikrát jede původní cestou, i když si každé ráno říká, že dnes už pojede jinudy.

²⁵ Smyslovou dimenzí lidské percepce se zabývá tzv. smyslová geografie (*sensual geography*), která vychází z humanistických a postmoderních přístupů a snaží se porozumět způsobům, jakými smysly fungují v celém percepčním systému, který zahrnuje také tělo a jeho pohyb, a jaký je vzájemný vztah jednotlivých smyslů při vnímání a prožívání prostředí (obecně např. Rodaway 1994, vztah smyslů a emocí např. Tuan 1993, vizuální geografie např. Rose 2007).

²⁶ Reprezentací je zde myšlen obraz reality vycházející z individuálního vědomí (výsledkem může být mentální mapa). Pojem je také používán ve smyslu znázorňování reality pozorovatelným/externím způsobem (např. kartografem vytvořená mapa) (kapitola 2.3).

²⁷ V souvislosti s předešlou kapitolou také, jakou roli má nevědomí v reprodukování struktur.

²⁸ Fenomenologie ovlivnila jak humanistické, tak postmoderní přístupy v sociální geografii, které mají společné chápání reality jako konstruované člověkem.

než o něm začnou přemýšlet a snažit se ho interpretovat (Crotty 1998)²⁹. Každodenní svět, který lidé prožívají a který je pro ně samozřejmý označují fenomenologové jako svět životní (*Lebenswelt, lifeworld*) (Schütz 1967 [1932]; Buttimer 1976; Seamon 1979; Ley 1983; Holloway, Hubbard 2001). Životní svět je světem tzv. přirozeného postoje (*natural attitude*), který se vyznačuje tím, že se lidé nesnaží hledat podstatu života, který prožívají³⁰.

Základní premisou fenomenologické větve humanistických geografů je, že tělo není pouze pasivním příjemcem řídícím se pokyny mysli, ale naopak aktivním subjektem (*body-subject*) schopným akce nezávisle na vědomí/mysli člověka. Myšlenka pocházející od filozofa Merleau-Pontyho je stále v geografii rozvíjena (např. Allen 2004; Simonsen 2007). Tělo je schopno samostatných pohybů (od řízení auta až po pohyby prsty) na základě naučených (několikrát opakovaných) zvyklostí (Seamon 1979)³¹. Tyto pohyby jsou sice nevědomé, ale zcela záměrně vykonávané právě aktivitou těla (Merleau-Ponty 2004 [1964]). Merleau-Ponty vidí význam těla především v tom, že jeho prostřednictvím člověk vidí a dotýká se předmětů. Pomocí těla se může rovněž od určitých objektů odvrátit (Pelcová 2009). Tělesnou zkušenost považuje Merleau-Ponty za určující ve vztahu člověka a prostředí/prostoru. Fenomenologové neodmítají roli kognitivního procesu v lidském pohybu, pouze se snaží překonat dualitu mysli a těla, kde mysl je tělu nadřazená.

Seamon (1980) nevědomé lidské chování dále rozvíjí ve vztahu k času a prostoru. Toto chování dělí na balet těla (*body ballet*), neboli gesta a dílčí pohyby, které dohromady tvoří aktivitu (např. mytí nádobí se skládá z mnoha různých pohybů rukou, které jsou spontánní a integrované), a časoprostorových rutin (*time-space routines*), což je chování, které už vyžaduje určité časové ukotvení (např. práce začínající v 7:30). V časoprostorových rutinách se objevují vzorce několika baletů těla. Seamon (1980) považuje časoprostorové rutiny za důležitou součást každodenního života. Balety těla a časoprostorové rutiny se ve fyzickém prostoru mísí a vytváří balet místa (*place ballet*) (Seamon 1980; Seamon, Nordin 1980). Balet místa je základem typického denního vzorce mnoha míst. Sám Seamon jej ztotožňuje s baletem, který popsala Jane Jacobs (1961) na Hudson Street v New Yorku. Na rozdíl od konceptu rytmu, který popisují v článku (Pospíšilová 2012b), spojuje Seamon balet místa pouze s některými městskými lokalitami, těmi ve kterých je natolik významným jevem, že určuje jejich specifickou atmosféru. Rytmus oproti tomu nacházíme na všech místech. A podle mého názoru může být takto pozorovatelný i balet (rytmy, které vytváří sladěný celek), protože vnímání člověka je natolik jedinečné, že může tuto atmosféru pozorovat všude, kde se uskutečňují lidské aktivity.

Otázka těla jako aktivního subjektu je podle mého názoru diskutabilní a přikláním se spíše k tomu, že mysl (mozek) tělo ovládá (vše se nejprve musíme naučit, bez mysli tělo nemůže fungovat apod.). Význam tohoto přístupu spatřuji v upozornění na tělesnou zkušenost člověka, zájmu o nevědomé chování jako určité setrvačnosti pohybů těla a samotných pohybů těla, které doprovází pohyb prostorový.

²⁹ Zde je zjevná kritika behaviorálních přístupů a mentálního mapování. Podle humanistických geografů existuje významný rozdíl mezi tím, jak svět skutečně prožíváme a jak jsme jej schopni nakreslit nebo popsat.

³⁰ Tento postoj se liší od postoje vědců, kteří se naopak snaží podstatu prožívaného života hledat (teoretický postoj).

³¹ Kdyby bylo tělo pasivní, nebylo by schopno se pohyby naučit (Seamon 1979).

2.3 MÍSTO SOCIÁLNĚ KONSTRUOVANÉ: REPREZENTACE ČLOVĚKA A PROSTORU

Vnímání, poznávání a chápání reality, stejně jako její bezprostřední prožívání není individuální záležitostí. U každého člověka je sice jedinečné, protože souvisí s mnoha faktory na straně jednotlivce (zkušenosti, informovanost apod.), ale porozumění podstatné části reality je kolektivně sdílené³². Ani životní svět (*lifeworld*) člověka neexistuje nezávisle na ostatních lidech, naopak většinu každodenní reality tvoří kolektivně sdílené významy³³, které jsou sociálně konstruované lidmi v jejich každodenních praktikách a interakcích (Barrett a kol. 1995)³⁴.

Jak píše Pred (1981), prostor, ve kterém se pohybujeme, a sociální interakce, ve kterých jsme zahrnuti, ovlivňují naše vnímání a chápání světa a dokonce i naše pocity. Kde žijeme a s jakými lidmi jsme v kontaktu, formuje také naši identitu, kterou si utváříme skrze pocity sounáležitosti s určitou společností (skupinou/komunitou). Nejedná se pouze o komunity, do kterých jsme se narodili anebo byli zařazeni, ale také o ty, které sami aktivně vyhledáváme (Panelli 2004). Identifikace člověka však neprobíhá pouze na základě osobních zkušeností a setkání s členy komunity, naopak člověk se často spojuje s komunitou, jejíž členy osobně nezná. Tento typ komunit nazývá Anderson (1991) komunitami představovanými (*imagined communities*), sociálně konstruovanými na základě představ, které člověk o komunitě má.

Zájem o to, jak je sociální život konstruován lidskými praktikami vycházejícími z představ, které lidé o realitě mají, a jakým způsobem se formují/konstruují lidské identity prostřednictvím diskursů dané společnosti, je spojován s tzv. kulturním obratem. Ten se v geografii projevil spojováním sociální konstrukce s kulturou³⁵ diferencovanými způsoby života (Crang 2000, cit. in Daněk 2008). V rámci kultury jsou vytvářeny významy, které jsou mezi jednotlivými členy dále předávány. Díky sdílení společných významů pak lidé interpretují svět podobnými způsoby (Hall 2003), což má vliv na jejich prostorové a sociální chování. Významy jsou předávány v každodenních interakcích sociálními praktikami³⁶ a reprezentacemi, které dohromady formují diskurs (jsou v rámci diskursu vytvářeny a zároveň diskurs reprodukuje) (Campbell 2009). Tyto významy i jejich reprodukce mohou být explicitní nebo implicitní, vědomé i nevědomé (Rose 2007).

³² Příklad: mohu mít z konkrétního místa strach, protože mám přímou negativní zkušenost (např. mě zde okradli), jiným lidem se to nestalo, proto strach pohybovat se v daném místě nemají. Negativní vnímání krádeže je však společné dané kultuře (v jiné kultuře být negativně vnímáno nemusí).

³³ „Význam“ je zde podstatné slovo, sociální konstrukce reality nespočívá v tom, že bychom utvářeli svět, ale vytváříme svět významů. Přisuzujeme objektům významy, na jejichž základě se chováme (tyto významy přisuzujeme i přírodním prvkům).

³⁴ Zde je potřeba odlišit konstruování reality v lidské mysli na základě psychologických procesů (konstruktivismus) a kolektivně konstruované reality formované vztahy ve společnosti (konstrukcionismus) (Crotty 1998). Tyto dva pojmy jsou často zaměňovány či používány jako synonyma, každý ale odkazuje na jiný způsob chápání reality, přičemž v této kapitole se zabývám druhým z nich, první byl (pouze implicitně) součástí kapitoly předešlé. Jak naznačuje první odstavec této kapitoly, považuji za důležité, jak konstruování reality v lidské mysli, tak to, které je kolektivní. Z odlišného chápání konstrukce reality vychází i dva způsoby chápání reprezentace (viz kapitola 2.2).

³⁵ Kultura je velmi široký pojem. V dizertační práci je kultura chápána jako struktura (vytvářená a reprodukována člověkem), která je produktem lidského myšlení a jednání, ale zároveň i jeho zdrojem. Jde tedy o soubor vzorců chování/způsobů jednání (zvyky, tradice apod.), které však působí také jako kontrolní mechanismus, který chování/jednání člověka řídí (pravidla).

³⁶ Sociální praktiky zde mají stejný význam, jako je specifikováno v kapitole 2.1. Důležité je především, že jsou kolektivně srozumitelné, reprodukuje struktury a jsou strukturami omezovány a zároveň umožňovány.

Identita je v postmoderní geografii chápána jako sociální konstrukce čili produkt způsobu, jakým chápeme a interpretujeme naše tělo (Katz 2009), z čehož také vyplývá, že má člověk identit více a že tyto identity nejsou stálé, ale proměňují se v čase i prostoru. Identifikace se děje v procesu etablování podobností s někým a rozdílu vůči někomu jinému (Eriksen 2007). Její proměnlivost je tedy dána vztahy s ostatními lidmi resp. identitami, a proto dochází k jejím proměnám (nebo spíše k změně dominantní identity) i v kontaktu s určitými skupinami osob nebo na různých místech (Valentine 2001). Tím, že identifikujeme sebe ve vztahu k jiným, identifikujeme také určitým způsobem ostatní lidi – přisuzujeme jim určitou identitu (Panelli 2004). V praxi pak nehraje významnou roli to, jaké jsou objektivní rozdíly mezi kulturami či sociálními skupinami, ale jaké mezi nimi existují vztahy a jak jsou dané rozdíly chápány těmi, kterých se bezprostředně týkají (Eriksen 2007)³⁷.

V kultuře, ve které žijeme, převládají určité diskursy, které jsou sociálně konstruované (některé způsoby chování jsou považovány za dobré, jiné za špatné, vhodné či nevhodné, vztahující se pouze k určitým lidem apod.). V rámci těchto diskursů se lidé ve svých každodenních životech chovají (sociální praktiky) a kulturou sdílené významy předávají dále (reprezentace). Všichni lidé však nejsou stejní, a ačkoliv patří k určité kultuře, mají více identit. Z tohoto důvodu, a rovněž protože žijeme v multikulturální společnosti, dochází dnes ke zpochybňování dominantních diskursů, které mohou významným způsobem snižovat kvalitu života některých členů společnosti³⁸.

Významy dané kultury jsou předávány přímo sociálními praktikami, ale významnou roli hrají reprezentace (jak jsou určité praktiky, skupiny lidí nebo místa zobrazovány). V našich každodenních životech jsme neustále obklopeni reprezentacemi (Holloway, Hubbard 2001), neustále se nám někdo snaží něco sdělit různými komunikačními prostředky (rozhovory, psanou formou, obrazy, hudbou, řečí těla atd.). Aby mohla reprezentace fungovat (tak jak autoři předávané zprávy zamýšlí), je potřeba aby byly významy srozumitelné a jasně identifikovatelné (Dubow 2009), k čemuž je zapotřebí sdílený systém významů, který je patrný právě v rámci dané kultury nebo i sociální skupiny (Holloway, Hubbard 2001). Ať jsou reprezentace špatné nebo dobré, mají vliv na to, jaký si lidé vytváří obraz reality, jak svět vnímají a jak se v něm chovají (Sibley 1995).

Podle Foucaulta (2000 [1975]) je reprezentace diskursivní praktikou, protože neodkazuje na existující realitu, ale vytváří to, co je za realitu považováno. Jde tedy pouze o sociální konstrukci, která je více patrná například při porovnání více typů společností, ve kterých je stejné chování vnímáno odlišným způsobem. V rámci diskursů si lidé vytváří mentální mapy prostorů (Lefebvre (1991 [1974]), skrze které je vnímají a které pak ovlivňují jejich prostorový pohyb a chování v konkrétních prostorech. A diskursy rovněž formují konkrétní způsoby vnímání různých skupin obyvatel. Způsoby reprezentace, které probíhají v rámci diskursů, pak tyto diskursy reprodukuje a mají vliv na specifické lidské chování. V reprezentaci jsou také skryté mocenské vztahy (uplatňované především v mentální rovině pomocí diskursu), přičemž veškerá moc není pouze v rukou několika vládnoucích skupin, ale jde spíše o složité vztahy vyjednávání, dohod a

³⁷ Podle mého názoru není sama identita člověka v krátkodobém pohledu proměnlivá, ale jde spíše o změnu chování a pocitů podle toho, s kým v danou chvíli interaguje. Identita, kterou člověku připisují ostatní lidé, se však se změnou prostředí proměňuje.

³⁸ Například horší přístup k zaměstnání nebo nestandardní reakce ostatních lidí aj.

spoluvytváření společenských vztahů (van Dijk 1997; 2008). Mocenské vztahy existují mezi lidmi a místy různého měřítka a úrovně společnosti, existují v rámci rodiny i mezi rozvojevým a rozvinutým světem (Holloway, Hubbard 2001). Specifickou moc v ovlivňování mas lidí pak mají média (Gamson a kol. 1992; Bennett 2003).

Význam reprezentace i sociálních praktik³⁹ (které jsou vzájemně provázané), vytvářených v rámci dominantního diskursu v dané společnosti, v každodenním životě a jeho prostorových aspektech spočívá podle mého názoru ve čtyřech hlavních oblastech:

- (1) Vytváří a reprodukuje sociální hierarchii společnosti. Status sociální skupiny je určen prestiží, kterou má daná skupina v rámci společnosti (Giddens 1989). Vnímání této prestiže je ukotveno v diskurzech. S danou sociální skupinou jsou pak spojovány konkrétní sociální praktiky, což může vést k připisování pouze jedné identity členům dané skupiny.
- (2) Spojuje významy s podobou a praktikami lidského těla a definuje, které skupiny lidí jsou odlišné od majority (na základě barvy pleti, handicapu, způsobů oblékání nebo specifických způsobů chování). Na základě fyzické podoby těla je člověku přisouzena identita, podle které se pak k němu lidé chovají. Mnohdy dochází k tomu, že se lidé cítí ve svém těle uvězněni (Sibley 1995). V extrémních případech ústí tyto praktiky k vysoce negativnímu vnímání dané skupiny většinovou populací, která může vést i například k násilí (o podobných projevech islamofobie ve Velké Británii píše např. Harb, Bessaiso (2006)).
- (3) Připisuje významy konkrétním prostorům, které mohou ovlivňovat prostorové chování obyvatel. Například posiluje vnímání určitého prostoru jako nebezpečného nebo naopak bezpečného, nevhodného nebo vhodného k užívání v konkrétní časy nebo konkrétními skupinami obyvatel.
- (4) Určuje, jaké chování je v konkrétních prostorech vhodné a které je naopak nežádoucí (Pratt 1991), přičemž některé praktiky mohou být „povoleny“ pouze některým skupinám lidí. Příkladem může být například heteronormativita prostoru, která na základě marginalizace jiné než heterosexuální orientace jako odlišné či deviantní (Pratt 2009) vylučuje například homosexuální páry z aktivit, které jsou běžně vykonávány páry heterosexuálními (Hubbard 2008; Pitoňák 2011).

Všechny tyto aspekty reprezentace a sociálních praktik mohou být vnímány negativně jako vylučující některé skupiny lidí z konkrétních prostorů na základě jejich statusu ve společnosti, podoby jejich těla či specifických sociálních praktik (odlišných od těch, které jsou pokládány za vhodné). Já se však na tomto místě nesnažím hodnotit, ale spíše pouze konstatovat, jakým způsobem může být ovlivňován každodenní život lidí, jejich sociální interakce a prostorové pohyby a jak se to může odrážet v každodenních proměnách jednotlivých míst. Zároveň se snažím upozornit na potřebu zabývat se i problémy, kterých si jako členové majoritní společnosti, nemusíme vůbec všimnout (Sibley 1995). Konkrétní závěry vyplývající ze sociálně

³⁹ Nigel Thrift (1996; 2007) považuje vliv reprezentací (individuálních i kolektivních) za přeceňovaný a ve své tzv. nereprezentační teorii (*non-representational theory*) se (inspirován teoriemi praktik) zaměřuje na to, co lidé dělají a jak reprodukování praktik ovlivňuje interpretaci a tak i významy (Anderson 2009). Podle mého názoru jsou však reprezentace reality důležité, je to patrné např. na volebním chování obyvatel, které málokdy vychází z reality nebo konkrétního lidského chování a mnohem častěji se zakládá na tom, jak se politické strany reprezentují a jak jsou reprezentovány medii.

konstruované reality v sociálních praktikách a reprezentacích je pak podle mého názoru možné učinit až na základě empirického výzkumu.

Závěrem této kapitoly je třeba dodat, že diskurs a reprezentace strukturují lidské identity a každodenní život, ale nedeterminují je. Člověk má díky svým vědomostem schopnost diskursy odhalovat, nemusí vždy nevědomě přijímat hegemonický diskurs a podle něj se chovat, ale může jej nejen zpochybňovat, ale také odmítat (Jayne 2006). Příslušnost k určité společnosti nebo kultuře navíc neznamena, že všichni interpretují svět kolem sebe stejně (Hall 2003). Člověk není pouze pasivním příjemcem dominujících způsobů reprezentace, ale je schopen hledat skryté významy, odhalovat podstatu reprezentace a dokonce ji zpochybňovat. Role diskursu v každodenním životě člověka je podle mého názoru v některých případech přeceňována, lidé často jednají na základě vlastních zkušeností a nehodnotí lidi ani prostory pouze na základě toho, jak jsou reprezentovány. Diskursy se také velmi často zakládají na konkrétních zkušenostech, problém ale spočívá v tom, že připisují vlastnosti na základě příslušnosti k určité skupině nebo podoby těla (namísto individuální zkušenosti s člověkem) a že jejich změna je pomalejší než změna reality.

2.4 SHRNUÍ: MÍSTO VNÍMANÉ A REPREZENTOVANÉ NEBO ŽITÉ?

Každý z výše prezentovaných přístupů ke vztahu člověka a prostoru odhaluje specifickou oblast prostorových aspektů každodenního života (pohyb v prostoru, vztah k místu, jeho vnímání a prožívání, rytmus místa) a všechny dohromady podle mého názoru pomáhají pochopit každodenní život lidí z geografické perspektivy. Všechny jsou zároveň empiricky pozorovatelné a navrhuji konkrétní metody výzkumu (viz kapitola 4).

Místo (resp. prostor) je dáno objektivně (fyzickým prostředím a lidskými aktivitami), každý člověk jej však vnímá odlišně (místo vnímané), přičemž lidské vnímání nevychází pouze z objektivní reality a vlastních zkušeností, ale je ovlivňováno kolektivně sdílenými významy (místo sociálně konstruované), které jsou v rámci společnosti předávány (místo reprezentované). Všechna tato pojetí se snaží v konceptu třetího prostoru propojit Soja (1996).

Soja (1996) se snaží vztah materiálního, vnímaného a reprezentovaného prostoru uchopit na základě díla Henriho Lefebvra. Termínem triaektika prostorovosti označuje vztah mezi vnímaným, představovaným a žitým prostorem, které jsou vzájemně neoddelitelné (ale jsou odlišitelné) (Soja 1996). První prostor (*Firstspace/perceived*) je prostředkem a zároveň výsledkem lidské aktivity, chování a zkušenosti. Jedná se o prostor, který se nám zjevuje, o prostor empirický, který vnímáme a můžeme jej popsat. Druhý prostor (*Secondspace/conceived*) je prostorem subjektivně utvářeným vědci, plánovači, urbanisty a některými umělci – tedy všemi, kteří jsou schopni rozeznat a i aktivně vytvářet významy. Druhý prostor je Lefebvrem a Sojou vnímán negativně jako prostor reprezentující moc a kontrolu, jako prostor těch, kdo mají moc nad ostatními. Třetí prostor (*Thirdspace/lived*) zahrnuje oba předešlé a je to prostor rezidentů a uživatelů (ale i vědců a umělců, kteří se však nesnaží svět rozluštit a aktivně ho měnit, ale pouze popsat). Třetí prostor je bezprostředně prožíván skrze symboly, které jsou s ním spojovány, a překrývá materiální objekty symbolickými. Lefebvre i Soja tento prostor nazývají „prostorem odporu dominantního uspořádání vyplývajícího z jeho podřízené a marginalizované pozice“ Lefebvre (1991[1974]: 39).

Koncept třetího prostoru je velmi těžko uchopitelný hlavně proto, že se jedná o epistemologický přístup, kterým se Soja snaží dekonstruovat dualitu prvního a druhého prostoru, ale v podstatě jej vidí i jako prostor, který boří binaritu obecně. Tím se dostává do natolik abstraktní roviny, že vyvstává otázka, zda nejde jen o zbytečné zesložňování již tak mnohdy těžko pochopitelné dialektiky (Merrifield 1999). Zároveň je třeba tento koncept chápat na pozadí marxisticky orientovaných přístupů, ze kterých Lefebvre vychází, protože jinak jsou některá vysvětlení opravdu matoucí. Například spojení materiálního a vnímaného prostoru může být pro humanistického geografa obtížně pochopitelné. Sojův koncept třetího prostoru je často kritizován za to, že nepřináší nic nového (Barnett 1997) a není využitelný v empirické práci (Merrifield 1999), s čímž se dá souhlasit. V podstatě vychází z již existujících myšlenek, pouze se snaží v teoretické rovině spojit jevy, které ve fázi empirické operacionalizace výzkumu musíme zpětně rozpojit. Žitý prostor poukazuje (což ale není záměrem autora) na jedinečnost prostoru pro každého člověka, který jej prožívá na základě kombinace materiálního, percepčního, kognitivního a sociálně konstruovaného prostoru, kterou nemůžeme žádným způsobem v jeho komplexní šíři pochopit ani u sebe sama, ani zkoumat u ostatních. Můžeme se ale snažit odhalovat podstatu jednotlivých prostorů v každodenním životě člověka a jejich následnou kombinací se snažit k žitému prostoru alespoň přiblížit.

3. GEOGRAFIE KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA

V této části bych chtěla prostřednictvím role časoprostoru ve výzkumu každodenního života vyjasnit pozici geografie (geografa) v oblasti, která je dlouhodobě doménou spíše sociologů. Ačkoliv prostor a prostorové vztahy mají v sociologickém výzkumu dlouholetou tradici (sociologie prostoru Georga Simmela, chicagská škola urbánní sociologie), některá velmi vlivná díla představující nové pohledy na každodennost (koncepty týkající se studia každodennosti), tak nečiní v prostorových souvislostech (např. Schütz 1967 [1932]; Berger, Luckmann 1999 [1966])⁴⁰. V geografii je naopak prostorovost (ale i časovost) základním prvkem výzkumu každodennosti a v některých případech dochází dokonce k redukování každodenního života na pohyb a aktivity v časoprostoru, zvláště v pracích autorů ovlivněných časoprostorovou geografii T. Hägerstranda (např. Kwan 1999a; Vilhelmson 2007). Tento přístup má svůj účel a výzkumy pomáhají pochopit každodenní pohyb a strategie ve vztahu k vnějšímu prostředí. Podle mého názoru je však v geografii místo také pro hlubší diskuzi vztahu každodennosti a prostorovosti, kde lze navázat na více než stoletou tradici sociologie. Může se zdát, že se jedná jen o další krok k sociologizaci české geografie (viz např. Hampl 2002; 2007; Kofroň 2012)⁴¹, avšak nemělo by jít o pouhou aplikaci sociologických myšlenek v geografii ani triviální přidání prostorové dimenze do sociologických teorií. Jde spíše o vytvoření geografické subdisciplíny s vědomím existence některých konceptů používaných v sociologii, které jsou velmi dobře zpracovány z hlediska sociálních vztahů, na poli geografie je však můžeme dále rozvíjet v oblasti prostorových vazeb. Překryvu obou vědních disciplín se podle mého názoru vyhnout nelze, protože vyplývá z povahy organizace obou věd jako akademických diskursů (Gregory 1989; Urry 1989). V současnosti navíc existuje celá řada témat ležících v průniku obou věd (Hampl 2007).

3.1 KAŽDODENNÍ ŽIVOT JAKO OBJEKT STUDIA

Podle sociologických slovníků je každodenností souhrn podmínek, za kterých člověk jedná ve svém obvyklém prostředí. Každodenním životem jsou úkony, které se opakují a jsou tudíž považovány za samozřejmé, kolektivně srozumitelné a velmi často nevědomě prováděné (Petrušek a kol. 1996; Jandourek 2007). Protože se jedná o zkušenosti všeobecně prožívané, hrají formy každodenního života důležitou roli při udržování sociálního řádu a jejich analýza může přispět k hlubšímu pochopení fungování společnosti (Boudon a kol. 2004 [1999]). Slovník humánní geografie definuje každodenní život velmi podobně, ale s mnohem větším důrazem na množství aktivit, které se ho týkají (práce, vaření, nakupování, výchova dětí), a zároveň upozorňuje na to, že každodenní život je v podstatě všude (Pinder 2009)⁴². S tím lze samozřejmě jen souhlasit, na druhou stranu ale takováto zjednodušení vedou k některým problémům při

⁴⁰ Jde především o období sociologie ovlivněné strukturálně-funkcionalistickou školou, která prostor považuje pouze za vnější rámec společnosti (Musil, Müller 2006; 2008).

⁴¹ Zatímco Kofroň (2012) vnímá negativně sociologizaci geografie obecně, protože souvisí s nezájmem o „velké“ teorie a nadstátní úroveň, Hampl (2002) kritizuje spíše přebírání obecných principů ze sociologie (ale i ekonomie či politologie), které mají pouze omezenou platnost v geografickém uchopení reality.

⁴² Ve třetím vydání slovníku humánní geografie (Johnston a kol. 1994, v roce 2009 vyšlo páté vydání) nebylo heslo „everyday life“ ještě zpracováno.

uchopení každodennosti: (1) každodenní život je geografy velmi často definován (ale hlavně zkoumán) buď jako soubor činností, které se opakují den za dnem, mají rutinní charakter a prostorové ukotvení; (2) nebo je termín bez hlubšího vyjasnění a diskuse používán v podstatě každým, kdo se zabývá běžnou lidskou činností. To je podle mého názoru důvod, proč zatím nedošlo k profilaci geografie každodenního života, přestože je toto sousloví běžně používáno (např. Ley 1983; Eyles 1989; Hanson, Hanson 1993; Kwan 2002; Novák 2010) a proč v knize *The Everyday Life Reader* nenalezneme ani jeden příspěvek od geografa (Highmore 2002a).

Každodenní život z geografické perspektivy je třeba chápat ve čtyřech rovinách:

- (1) Každodenní život člověka je ovlivňován strukturami existujícími mimo jednotlivce, které jsou však činností člověka v kontextu mocenského uspořádání společnosti (ale i např. rodiny) utvářeny. Tyto struktury jsou hierarchicky uspořádané (ve smyslu jejich významu pro jednotlivce, skupinu, společnost) a vykazují určitou míru setrvačnosti. To však neznamená, že by je jedinec nemohl pozměnit (Giddens 1984)⁴³. Každodenní život jako samozřejmá realita je pak sám o sobě také strukturou (Eyles 1989). V této rovině uvažování se pak uplatňují omezení definovaná Hägerstrandem (1970). Člověk však ve svém každodenním životě není ovlivňován pouze společensky utvářenými strukturami, ale rovněž faktory, na jejichž vzniku se nepodílel (podílí se až na některých proměnách) a možnost jejich ovlivnění je omezená (např. klimatické podmínky a další přírodní podmínky).
- (2) Porozumět každodennímu životu lze pouze s vědomím existence specifického kontextu (ekonomický, politický, sociální, kulturní), ve kterém člověk žije a skrze který je určité chování chápáno jako každodenní. V daném kontextu probíhají i procesy, kterými vytváříme společnost a společnost utváří nás (Eyles 1989). Kontext lze objektivně posuzovat až s určitým odstupem, což je umožněno vědám studujícím každodenní život historických společností. V individuální rovině probíhá každodenní život v projektovém (dlouhodobém), každodenním, sociálním a geografickém kontextu (Ellegård 1999), které mohou objasnit výběr specifických aktivit a preference člověka.
- (3) Člověk je ve svém každodenním životě limitován, ve většině případů však může volit z více možností a jeho rozhodnutí nejsou vždy výsledkem působení vnějších omezení, ale mohou se zakládat na specifickém uvažování člověka, prožívání světa apod. Diferencované schopnosti člověka vedou k odlišným možnostem překonávání vnějších omezení, které však není založeno pouze na pozici člověka ve společnosti a společenské skupině, od které se odvíjí jeho moc (Pospíšilová, Ouředníček 2011), ale také na individuální aktivitě a souboru specifických dovedností.
- (4) Perspektiva, ze které člověk vnímá svůj každodenní život a vnější svět není objektivně odhalitelná studiem prostředí, ve kterém člověk žije. Subjektivní vnímání bývá často odlišné od toho, jak je každodenní život vnímán výzkumníkem, proto je otázkou, zda například objektivně pozorovatelná omezení jsou opravdu omezeními, pokud je tak samotný člověk nevnímá. Na druhou stranu, některé aktivity jsou pro člověka tak samozřejmé, že je vykonává bez přemýšlení⁴⁴ (Seamon 1980), což se po nějaké době

⁴³ V kontextu každodenního života jedince však hrají struktury významnou strukturační roli a většinu z nich změnit nemůže (a ani to není jeho záměrem).

⁴⁴ V rovině subjektu také funguje nevědomé chování, které mnohdy není ani člověk sám vysvětlit (např. výběr konkrétní cesty do práce apod.).

může projevit i u činností, které dříve vnímal jako nutnou reakci k překonání určitého omezení⁴⁵. V obecnější rovině hovoří například Giddens (1989) o přechodu ze školy do zaměstnání, při němž dochází ke změně organizace každodenního života, která však v konečném důsledku vede k vytvoření nové sestavy pravidelných návyků. Ptát bychom se tedy měli spíše, kde je hranice mezi objektivně určeným a subjektivně vnímaným problémem, která je důležitá pro rozhodnutí o směřování výzkumu.

Většina studií v geografii se zabývá organizací každodenního života ve vztahu k vnějšmu prostředí (ve smyslu omezení člověka faktory nezávislými na jeho vůli – například funkční struktura města, věk, nedostatek financí apod.) a geografickým (rozmístění denních aktivit), případně sociálním kontextem (každodenní interakce) každodenního života (např. Fortuijn 1999; Kamiya 1999; Roy a kol. 2004)⁴⁶. Empirických prací, které nepovažují člověka za základní jednotku sledování, snaží se jít dále a odhalovat aspekty každodenního života související s vnímáním a subjektivní zkušeností člověka, je však o poznání méně (např. Rowles 1980). Relativně silný geografický proud je v současné době ovlivněn postmoderními a post-strukturalistickými přístupy (také post-fenomenologickými)⁴⁷. Zkoumáním těla a jeho nevědomého chování, vnímání zvuků na jedné straně a zpochybňováním existence veškeré objektivní reality na straně druhé (např. Duffy a kol. 2011) se však dostávají do roviny, jejíž společenská relevance je podle mého názoru v některých případech přinejmenším diskutabilní⁴⁸. Jak by k výzkumu každodenního života měla geografie přistupovat, je však tématem, na které bych chtěla odpovědět s pomocí dvou dílčích otázek, jež se vztahují k chápání každodenního života jako samozřejmého a rutinního chování.

První otázka zní, koho se vlastně každodenní život týká? Zájem o tuto oblast je již od počátku spojován s obyčejností a tedy i „obyčejnými“ lidmi (Bennett, Watson 2003). Kdo je ale obyčejný člověk? Řada studií se zaměřuje na lidi, u kterých je předpokládáno určité znevýhodnění (i když někdy pouze implicitně), na chudé lidi, ženy, etnické minority, na seniory, matky s dětmi, osoby tělesně postižené, s jinou než heterosexuální orientací apod. (Young, Willmot 1992 [1957]; Gubrium 1974; Pratt, Hanson 1991; Hanson, Pratt 1995; Kwan 1999a; Lareau 2000; Essed 2002; Hopkins, Pain 2007; Osman 2012). V geografii se často objevují výzkumy zaměřené na

⁴⁵ Vedle to je pak ještě projektová rovina, kdy omezení člověka v danou dobu jsou jen součástí dlouhodobého projektu, který pak člověku přinese jinou formu užitku.

⁴⁶ Zatím jsem v geografické literatuře nenarazila na studii, která by se snažila explicitně zkoumat každodenní život ve vztahu k projektovému kontextu, tedy k tomu jak dlouhodobé plány člověka ovlivňují jeho současný každodenní život. Snažíme se na to upozornit v publikaci o časoprostorovém chování gymnazistů (Pospíšilová, Ouředníček 2011 viz druhá část dizertace), kde diskutujeme možný vztah mezi výběrem gymnázia ve větší vzdálenosti od domova (což má dopad na časovou strukturaci dne studenta) a budoucím specifickým způsobem každodenního života spočívajícím např. v možnosti sám si rozhodovat o čase resp. nebýt vázán pevnou pracovní dobou. Tuto možnost volby mohou mít studenti, kteří zohledňují ve svém rozhodování delší životní projekt nad okamžitou každodenní cestou.

⁴⁷ Jak jsem měla možnost vidět na výroční konferenci Royal Geographical Society 2012 (v příspěvcích především britských geografů).

⁴⁸ Především proto, že se zaměřují na velmi úzká témata (např. sociální praktiky řízení auta na venkově) nebo pouze malé lokality se specifickým prostředím. Ačkoliv vzhledem k odlišné pozici sociální geografie u nás a ve Velké Británii je otázkou, zda toto můžeme tvrdit. V současné době nevíme, zda se i geografie v České republice (nebo alespoň její část) bude ubírat podobným směrem a zda se zatím nejedná jen o neporozumění relevanci těchto témat. Vyvstává pak také otázka, pokud chceme porozumět lidskému vnímání reality (což je podle mého názoru důležité), nemusíme opravdu jít až do takovýchto podrobností? Nemá např. praktika řízení auta na venkově odlišitelná od řízení auta ve městě vliv na rozhodování o místě bydliště, které případní respondenti šetření nejsou schopni vyjádřit?

časoprostorové bariéry každodenního života a tedy osoby znevýhodněné prostorově (např. Schnore 1954; Temelová a kol. 2011; Pospíšilová, Ouředníček 2011), jiné studie se zaměřují na domácnosti nebo pracující lidi (Jarvis 2005; Novák, Sýkora 2007; Novák 2010). Na základě záběru existujících výzkumů můžeme vyvodit, že se každodenní život týká všech lidí, vyjma bohatých nebo mocných. Highmore (2002b) však upozorňuje na nevšednost každodenního života některých jedinců, která se oddaluje od obyčejnosti a zdaleka se nemusí jednat jen o osoby, jejichž každodenní život je pokládán za určitým způsobem problémový. Zároveň se se zvyšující resp. zviditelňující se heterogenitou společnosti v souvislosti s její otevřeností, rostoucí mobilitou, ale i detabuizací některých aspektů každodennosti objevují každodenní praktiky, které zatím nemusí být kolektivně srozumitelné a uznávané (v dané společnosti), protože jsou nové nebo doposud zůstávaly z rozličných důvodů skryty (nebyly veřejně uplatňované). V odlišných společnostech, ale i kontextech je za „každodenní“ považováno něco jiného (Bennett, Watson 2003) a je zřejmé, že všichni lidé žijí svůj každodenní život, byť různorodý.

Druhá otázka nás v podstatě přivede k podobným úvahám jako otázka první. Co vše je možné do každodenního života zahrnout? Podle definic jde především o práci, volný čas, péči o domácnost atd., tedy činnosti, které se opakují a které nám připadají samozřejmé. Nemoc je například mnohými považována pouze za narušení běžného chodu, tudíž do každodenního života zařazována není. Ve chvíli, kdy se však jedná o nemoc dlouhodobou či nevléčitelnou, stane se i ona součástí každodenního života daných lidí, včetně aktivit s ní spojených. Ty se pak dokonce stávají středem zájmu výzkumníků (např. Dyck 1995). Podobně můžeme uvažovat i o těch činnostech, které za běžné považovány jsou. Se zvyšující se flexibilitou práce (Smith 1997, Wallace 2003), rozvojem nových technologií, proměnami organizace domácnosti (Gershuny, Robinson 1988) a dalšími společenskými změnami dochází k diverzifikaci životních stylů a obecná pravidla se stávají hůře aplikovatelná, a to i v případě, kdy jsme obeznámeni s kontextem místa a doby.

Každodenní život je tedy samozřejmé, rutinní jednání, lišící se na základě různých kontextů. Objektivně je proto těžko určitelné (a hlavně zobecnitelné), jaké praktiky a jaké aktivity do každodenního života patří. Zároveň se nejedná o statický jev, ale spíše o dynamický proces, který se neustále vyvíjí (Eyles 1989), a to jak vlivem vnějších podmínek, tak změnami v individuální rovině.

Pro geografii každodenního života z toho vyplývají tyto skutečnosti:

- (1) Stejně jako je obtížné určit, co patří do každodenního života, je rovněž problematické studium problémů každodennosti bez znalosti konkrétního prostředí či situace. Výzkum na mikroúrovni je nezbytným krokem k formulaci obecně platných zákonitostí, který nemusí být vždy výchozím přístupem, ale neměl by podle mého názoru ve výzkumu chybět. Induktivní postup vycházející od konkrétních příkladů nás postupně může dovést k obecným zákonitostem, ale jejich formulace bez znalosti mikroúrovně a vnímání „problémů“ samotnými obyvateli není, alespoň podle mého názoru, vhodná a nemůžeme ji považovat za objektivní. Tento přístup preferuji i ve výzkumu lokalit, protože ačkoliv je vliv vnějších faktorů na každodenní fungování lokality zřejmý, bez znalosti procesů a praktik na mikroúrovni, není ani poznání obecných zákonitostí úplné.
- (2) Tato skutečnost úzce souvisí s rozdílem mezi objektivním hodnocením/popisováním každodenního života a jeho subjektivním (individuálním) prožíváním. Pouze kombinace

obou pohledů může podle mého názoru ukázat důležité aspekty každodenního života blížící se realitě. Bez znalosti subjektivní roviny může docházet k opominutí některých významných skutečností, což vede k ne vždy zcela pravdivým závěrům. Naopak pouze subjektivní prožitky jednotlivců neumožňují činit jakékoliv závěry, protože lidská podstata je natolik jedinečná, že jsou zobecnění problematická i pro relativně homogenní skupiny obyvatel.

- (3) Třetí implikace je metodologického charakteru a vychází z obou výše uvedených skutečností. Jakým způsobem bychom měli sledovat každodenní život a jak s poznatky dále pracovat? Nepochybně bude vždy docházet k určitému zkreslení reality, ale některými otázkami ho můžeme (byť neúmyslně) podpořit. Při pokusech o zobecňování může opět docházet k opomenutí některých důležitých skutečností, neboť porozumění kontextu každodenního života záleží na míře homogenity sledované skupiny osob (a to i bez zahrnutí kontextů v individuální rovině). Ptáme-li se například na obvyklý den respondenta nebo naopak jeden konkrétní, či vyřazujeme-li z hodnocení ty odpovědi, které se liší od většiny nebo se zdají být nerutinního charakteru, musíme si být vědomi toho, že nám některé významné aspekty každodenního života mohou zůstat utajeny.
- (4) Výzkum každodenního života se nemusí týkat pouze „obyčejných“ lidí, tedy takových, jejichž život je zatížen bariérami, které jsou produkty rozhodování jiných, ale na místě je též zabývat se lidmi mocnými, kteří se různou měrou podílejí na rozhodování, v prostředí města jmenujme například politiky, architektky, územní plánovače, případně jedince bohaté či slavné. Každodenní život se týká všech a podstatné je, že skrze realitu svého každodenního života pohlížíme i na život ostatních lidí (Berger, Luckmann 1999 [1966]). Studium každodenního života „neobyčejných“ lidí by mohlo přispět k pochopení způsobu, jakým vnímají problémy a jaké důvody je vedou k jejich rozhodnutí. V sociálních vědách hraje důležitou roli také každodenní život výzkumníka. Vedle neobyčejných lidí by zájem geografů mohl směřovat také k výzkumu neobyčejných prostorů, ať už tzv. heterotopií (míst odlišnosti/jinakosti/přechodu – vězení, nemocnice) podle Foucaulta (1986) nebo obecně takových, které podle definic nepatří do každodenního života (rekreační oblasti aj.).

Výzkum každodennosti na mikroúrovni umožňuje nahlížet na problémy různými způsoby a odhaluje aspekty a kauzální závislosti, které nejsou určovány jevy a procesy probíhajícími na makroúrovni. Sledování specifických skupin obyvatel nebo míst může navíc nalézt praktiky, které ačkoliv jsou pozorovatelné pouze na mikroúrovni, jejich územní či společenský dopad je mnohem větší. Zkušenosti, vnímání a identita člověka jsou pak podstatnou součástí každodenního života, která nejen že vysvětluje chování, jež není identické v rámci sledované skupiny, ale umožňuje také identifikaci důležitosti problému v individuální rovině a porozumění posuzování problémů ostatními (skrze jejich vnímání každodenní reality).

Přístupy založené na metodách časoprostorové geografie jsou tedy vhodnou cestou, jak k výzkumu každodenního života přistupovat, protože kombinují sledování individuálních cest s kolektivně platnými omezeními (*constraints*)⁴⁹. Humanistické přístupy zaměřující se na vnímání reality na základě zkušeností a identity člověka mohou pomoci odhalit ty aspekty, které

⁴⁹ Determinujícími (ne výhradně omezujícími) každodenní život jednotlivce.

nevyplývají z determinace vnějším prostředím. Postmoderní (feministické) směry pak dodají nezbytnou kulturní dimenzi.

3.2 ROLE (ČASO)PROSTORU V KAŽDODENNÍM ŽIVOTĚ A JEHO VÝZKUMU

Je zřejmé, že jako i u dalších témat společných geografii a sociologii, to je právě prostor a zájem o prostorovost, který geografii specifikuje. Mnoho aspektů prostorovosti však nelze vysvětlit nezávisle na čase a někteří autoři dokonce považují časoprostor za jednu nedělitelnou dimenzi (Wallerstein 1998; May, Thrift 2001). V každodenním životě je čas a prostor natolik provázaný, že mluvíme-li o prostoru, musíme si vždy být vědomi i časové dimenze a naopak. Vztah lidí (každodenního života) a prostoru resp. místa, můžeme sledovat ze dvou perspektiv (objektivní a subjektivní)⁵⁰:

- (1) Z hlediska prostorového pohybu (chápejme jako cestu člověka skrze časoprostor), který je přerušován časem stráveným ve stanicích (Hägerstrand 1970) a můžeme ho tedy pozorovat,
- (2) nebo z hlediska způsobů, jakými lidé vnímají prostor kolem sebe (*perception*), jak ho prožívají (*encounter*) a utvářejí si vztah k místům⁵¹. Protože jde o vyjádření vztahu mezi člověkem a prostředím, který vzniká kombinací vnitřního světa jednotlivce a vnějšího objektivního světa, je jeho pochopení mnohem složitější (Seamon 1979).

V první řadě jde o prostorové ukotvení každodenních činností, které je realizováno skrze mobilitu. Nejedná se zde pouze o prostor fyzický, ale dnes již také prostor virtuální a nepřímý (v souvislosti se změnou fyzického prostoru) rovněž prostor sociální. Schopnost být mobilní je považována za důležitou složku kvality života (Hanson, Pratt 1995) a zájem geografů je velmi často soustředěn na méně mobilní skupiny obyvatel a to jak ve fyzickém prostoru (Metz 2000), tak virtuálním (Loges, Jung 2001)⁵². Některé studie však ukazují, že méně mobilní lidé jsou schopni vyvinout takové strategie, které v subjektivním pohledu v podstatě kvalitu života nesnižují⁵³ (Rowles 1980; Temelová a kol. 2011). Zásadní ve studiu každodenního života je mobilita denní, tedy taková, která nevyžaduje změnu bydliště a do které patří především dojížděka do zaměstnání a školy, za nákupy a volným časem. O lokaci konkrétních aktivit rozhoduje jedinec v koordinaci s *infrastrukturou každodenního života*, která má prostorovou i časovou dimenzi a kterou Jarvis (2005) definuje jako vše, co ovlivňuje realizaci každodenních aktivit domácnosti (dostupné pracovní příležitosti a služby, otevírací doby, jízdní řády apod.). Každodenní život je tedy strukturován jak prostorově, tak časově. Všechny aktivity probíhají v čase a prostoru, přičemž některé jsou fixní (v prostoru nebo čase nebo obojím) a jiné flexibilní (Vilhelmson 1999). Zatímco prostorovou fixaci máme do jisté míry možnost předem ovlivnit, u časové jsou tyto možnosti omezenější (například mám možnost vybrat si místo školy, doba

⁵⁰ Tyto roviny jsou vzájemně provázané.

⁵¹ Prostory, kterým lidé přisoudí určitý význam, nazývají humanističtí geografové „místa“ (Cresswell 2004). Místo je pak tvořeno fyzickými prvky, lidmi a jejich aktivitami a významem, který mu daný člověk přisoudí (Relph 1976).

⁵² Pro schopnost být mobilní v geografickém (ale i sociálním) prostoru se vžil pojem „motilita“ (Kaufmann, Bergman, Joye 2004).

⁵³ Resp. nesnižují ji tolik, jak by se mohl zdát na první pohled.

vyučování je však u většiny škol stejná), což je dáno institucionální organizací času, která vychází z neustálé koordinace kosmického (přírodního) času, společensky přijatého kalendáře a vnitřního času (Berger, Luckmann 1999 [1966]), přičemž vnitřní čas je založen na fyziologických rytmech organismu, ale není s nimi identický (Sokol 2004). V denním rozvrhu jsou tedy vedle prostorových také časově ukotvené body, mezi kterými je každodenní život koordinován. Zároveň má každý den předem danou posloupnost některých úkolů, a posloupnosti řídí i celý život člověka ((Berger, Luckmann 1999 [1966])). Mulíček a kol. (2010) hovoří o rozvolňování těchto časových bodů v postindustriální společnosti (v souvislosti se zvyšujícím se počtem jejich tvůrců)⁵⁴ a jejich proměně (například dříve bylo významným časově ukotveným bodem televizní vysílání).

S rozvojem informačních technologií se pohled na časoprostorovou mobilitu mění, protože některé aktivity již nejsou vázány k fyzickému prostoru tolik jako dříve (lze pracovat z domova, nakupovat přes internet apod., zároveň vznikají nové formy trávení volného času a komunikace, které nevyžadují prostorovou mobilitu). Castells (1996) dokonce hovoří o prostoru toků (*space of flows*), tedy nikoli fyzicky ukotveném, ale takovém, který je organizován kolem toků různého charakteru⁵⁵. Vlivem rozvoje informačních technologií, ale i inovací v dopravě a snižováním nákladů na dopravu dochází ke zmenšování (smršťování) geografického prostoru. Lidé se stávají více mobilní (prostorově i virtuálně), čímž se rozšiřují i jejich prostory aktivit (prostory, ve kterých se denně pohybují). V důsledku zvyšující se mobility obyvatel se proměňuje sociální a prostorová organizace společnosti (Hanson 2009). Giddens (1990) tyto jevy spojuje s prodloužením sociálních vztahů neboli *časoprostorovou distanciací*⁵⁶. Vzdálené vztahy nabývají na významu, a proto dochází k takovému propojení geograficky oddělených společností a lokalit, že některé lokální události mohou být ovlivňovány těmi, které probíhají na kilometry vzdáleném místě (Giddens 1990). Proměna sociální a prostorové organizace společnosti v souvislosti s vyšší mobilitou lidí a rozvojem technologií nevyžadujícími prostorovou mobilitu pro vykonávání některých aktivit, může vést k větším problémům těch lidí, kteří nemají možnost tyto technologie využívat či je jejich prostorová mobilita omezena.

Prostorová mobilita má také sociální dimenzi. Při prostorovém pohybu se člověk stává součástí několika sociálních prostorů, které ale nemusí mít prostorové ukotvení⁵⁷ (Pospíšilová, Ouředníček 2011). V každém z těchto sociálních prostorů má (může mít) jinou pozici a identitu. Tento stav ovlivňuje jeho chování v danou chvíli a kombinace sociálních prostorů, v kterých se člověk během dne (ale i delšího časového období) nachází, se pak odráží v jeho každodenním životě (ovlivňuje dráhy jeho cest i realizaci dlouhodobých projektů). Soubor několika sociálních prostorů na jednom místě tvořených sociálními skupinami lze nazvat sociálním prostředím,

⁵⁴ Souvisí se zvýšením nabídky různých činností (kina, obchody, restaurace apod.).

⁵⁵ Prostor přivádí dohromady sociální praktiky, které jsou simultánní v čase (Castells 1996). Sociální praktiky resp. lidé a sociální vztahy pomáhají definovat prostor, který tak nemusí být fyzicky ukotvený (jako např. také prostor sociální) a nemusí být ani celistvý (Castells 1996).

⁵⁶ Harvey používá podobný termín - *časoprostorová komprese*, ale vychází z marxismu a tedy tzv. ničení (vytlačování) prostoru časem v kapitalismu (Gregory 2009). Harvey dává důraz na zrychlení rytmu života a překonávání prostorových překážek, důsledky časoprostorové komprese však vidí negativně ústící až v krizi identity (Gregory 2009). Kromě *časoprostorové komprese* a *časoprostorové distanciaci* bývá používán také termín *časoprostorová konvergence* (Janelle 1968), jehož podstatou je zkracování vzdáleností vlivem inovací v dopravě.

⁵⁷ Nejde pouze o prostorový pohyb, člověk může změnit sociální prostor i bez fyzického pohybu (např. virtuálně) a zároveň může být přítomen najednou v několika sociálních prostorech.

jehož součástí je sociální klima, které může dané místo odlišovat od místa s podobnými strukturálními vlastnostmi (Ouředníček 2002; Puldová, Ouředníček 2006; Pospíšilová, Ouředníček 2011). Sociální prostředí je tedy utvářeno nejen bydlícími obyvateli, ale také dočasně přítomnými a jeho charakter se tedy proměňuje i v průběhu dne.

Na základě denních pohybů různého druhu (dojížděky za prací, službami, ale i mobilní nebo internetové komunikace) lze vymezit územní celky, v rámci kterých jsou dané vazby relativně uzavřené. Takto je definován například denní městský systém (*daily urban system*), který se formuje v prostředí měst a je v něm uzavřena většina aktivit obyvatelstva města (Ouředníček 2008). Denní urbánní systém není monocentrický, ale jde o složitý systém překrývajících se regionů utvářených denními vazbami různého směru a významu (Plane 1981; Schwanen a kol 2001). Denní systémy jsou velikostně diferencovány. Městský systém bývá obvykle vymezován na základě dojížděky za prací. Nákup potravin nebo dojížděka do mateřské či základní školy bývá pak spíše lokálního významu, naopak telefonní nebo internetová spojení mohou mít i mezinárodní dosah. Rovněž z pohledu jednotlivce je každodenní život organizován nejen v dílčích fyzických, sociálních a virtuálních prostorech, které se v průběhu dne proměňují, ale také v různě velkých prostorech aktivit. Odlišné typy aktivit se odehrávají v prostorech různého rozsahu (od osobních v prostředí domova po například pracovní, které se mohou odehrávat i po celém světě). Golledge a Stimson (1997) rozlišují v tomto směru 4 druhy prostorů⁵⁸: rodinný prostor, prostor sousedství, ekonomický prostor a prostor regionální.

Každodenní pohyb lidí v prostoru má za následek odlišné rozložení obyvatel v průběhu dne oproti noci, což je další prostorový (resp. časoprostorový) aspekt každodenního života. Každá lokalita vykazuje určitý vzorec denního využití, které je odrazem prostorové dimenze každodenního života lidí a vzniká na základě kombinace funkční struktury lokalit a dalších charakteristik prostředí (včetně dynamicky se měnícího sociálního prostředí) a individuálního plánu jednotlivce odvíjejícího se od jeho životního stylu, společenské role, stádia životního cyklu (Goodchild, Janelle 1983), ale i vnímání a prožívání vnějšího prostředí. Lokality tak vlastně žijí svým vlastním životem a dalo by se rovněž hovořit o každodenním životě míst jako o samozřejmém a rutinním vzorci chování typickém pro lokalitu a srozumitelném v daném kontextu. Každodenní život lokalit však neutváří jen lidé, ale i další prvky živé a neživé přírody či různé artefakty, proto je otázkou zda mluvit o každodenním životě. Já se přikláním spíše k označení *rytmus lokality/místa*, který definuje opakující se jevy daného prostředí, přičemž denní rytmus je tvořen těmi, které se cyklicky opakují v řádu dnů⁵⁹ (více viz Pospíšilová 2012b). Rozložení činností v časoprostoru je dnes ovlivněno tzv. *kolonizací času*, kdy mnoho každodenních aktivit, které byly dříve vykonávány pouze ve dne (za světla), se rozšířilo také do nočního času (Giddens 1989). Tento fakt má vliv na využívání jednotlivých (především městských) lokalit a již nelze jednoznačně stanovit rozdíl v rozložení obyvatelstva ve dne a v noci (komerční areály jsou využívány ve dne, ale v noci jsou prázdné, viz např. Foley 1954).

Každodenní život je třeba chápat ve dvou dimenzích. První jsou jeho bezprostřední projevy v prostoru, druhou pak vnímání prostoru a jeho procesů konkrétním člověkem. S tímto souvisí rovněž způsob, jakým dochází k střetávání vnitřního světa jednotlivce a vnějšího objektivního světa. Rytmus místa je pozorovatelným fenoménem, můžeme sledovat, které jevy se v daném

⁵⁸ Vycházejí přitom z práce Chombarta de Lauwe.

⁵⁹ Je tvořen rytmy kratšího cyklu a rytmy lineárními a jeho specifickou součástí jsou i pohyby těla.

místě rytmicky opakují a zaznamenat je. Různých rytmů je však v místě nepřeborné množství a každý člověk je schopen vnímat (vidět, slyšet, cítit) jen některé z nich. Zároveň i odlišným způsobem vnímá čas, resp. rychlost či pomalost rytmů, a na základě této jedinečné kombinace si utváří určitou představu o daném místě (samozřejmě nejen na základě rytmů), která může být odlišná od představ jiných lidí (to samé platí například i o vnímání sociálního prostředí). Do vztahu člověka a místa vstupují vlastnosti, znalosti a zkušenosti jednotlivce a vnímání je jakýmsi médiem styku člověka a prostředí (Keen 1972).

Pohyb člověka v prostoru pak neprobíhá pouze na základě organizace funkčního a fyzického prostředí, ale odrážejí se v něm preference obyvatel modifikované vztahy k jednotlivým místům každodenních aktivit. Vztah k místu může vzniknout (ne však výhradně) na základě přírodních či architektonických prvků (Norberg-Schulz 1994) nebo specifických lidských aktivit či chování a poté nemusí být prostorově ukotven (Agnew 1987, cit. in Cresswell 2004). Každé místo má tedy svou identitu, jež ho odlišuje od ostatních. Jelikož každý jedinec vnímá dané místo jiným způsobem, neexistuje jednotná identita místa. Vztah člověka a místa může hrát významnou roli v každodenním či dlouhodobém rozhodování, například o lokalitě pro trávení volného času či umístění bydliště. Nejedná se však o zcela neměnný jev, dokonce i v rámci jednoho dne lze sledovat jeho krátkodobé proměny. Určité místo má například pro člověka jiný význam ráno, když vychází slunce nebo jsou v místě patrné specifické rytmy či sociální klima a jiný večer, kdy se může stejné místo zdát člověku cizí a vyvolávat například pocity strachu. Časová dimenze vztahu k místu pak může pomoci vysvětlit časovou alokaci aktivit či doby strávené v daných místech. V globalizovaném světě se vztah k místu neomezuje pouze na místa v naší bezprostřední blízkosti, ale pro člověka může mít význam i místo prostorově vzdálené. Globalizace může navíc posilovat vztah k lokálním místům (Massey 1997), protože rozšiřuje povědomí člověka o širším geografickém světě.

Lidé svůj každodenní život a vztahy k místům prožívají ve světě, který je pro ně samozřejmý a který fenomenologové označili jako životní. Realita každodenního života⁶⁰ je prožívána na různých stupních prostorové a časové vzdálenosti (Berger, Luckmann 1999 [1966]) a nejbližší je člověku ta realita, která je v daný čas dostupná jeho fyzickému působení. Pohyb v prostoru (fyzickém, virtuálním)⁶¹ rozšiřuje realitu každodenního života a tedy i zkušenosti jedince a jeho schopnost vyrovnat se s nečekanými událostmi. Při užití termínů časoprostorové geografie může akční prostor definovat, kam až sahá vnímání reality. Prostor aktivit pak objasňuje, v jakých realitách se člověk během dne pohybuje (přičemž ačkoliv je v časoprostorové geografii myšleno prostorově, zde může být vnímáno i sociálně a virtuálně)⁶².

⁶⁰ Realita každodenního života je součástí životního světa, do kterého však patří také svět snu, umění apod. (Schütz 1967 [1932]). Geografy je však termín životní svět používán identicky ke světu (realitě) každodenního života.

⁶¹ Je otázkou, zda pohyb ve virtuálním prostoru rozšiřuje realitu každodenního života či od ní naopak odvádí. Virtuální identita nepodléhá omezením každodenního života a člověk si může v podstatě vytvořit identitu vlastní, která neodpovídá té, kterou prožívá v reálném životě (Turkle 1999). Valentine a Holloway (2002) argumentují, že virtuální a reálný svět nejsou dichotomní a virtuální identita nemůže být oddělena od reálné. Online aktivity jsou vytvářeny v kontextu offline prostorů a každodenního života (potřeba materiálního zázemí k připojení na internet, připojujeme se skrze offline prostory, uživatelská jména ve virtuálním prostoru často reflektují skutečnosti z každodenního života atp.) (Valentine, Holloway 2002).

⁶² Prostor aktivit a akční prostor v podstatě ukazují vztah mezi každodenním pohybem (reálná mobilita) a rozsahem vnímaného prostředí (Horton, Reynolds 1971). Akční prostor je soubor prostorů/míst o kterých

Prostor hraje v životě člověka zásadní roli, a proto je ve výzkumu každodenního života místo i pro geografii. Zájem geografie o prostorové aspekty každodenního života směřuje nejen k prostorovému pohybu osob a časoprostorové alokaci aktivit, ale také k hodnocení konkrétních projevů⁶³ každodenního života v prostoru (rytmus místa, proměna sociálního prostředí), hierarchické struktury determinantů každodenního života i individuálnímu či skupinovému vnímání a prožívání vnějšího světa, které je také prostorově diferencované.

má člověk informaci a subjektivní vnímání těchto míst a prostor aktivit je definován jako soubor míst, se kterými má člověk každodenní kontakt (Horton, Reynolds 1971).

⁶³ Jedná se o důsledek prostorového pohybu v každodenním životě, ale také o jeho příčinu.

4. METODICKÁ VÝCHODISKA

Jedním z cílů dizertační práce je metodicky rozvíjet výzkum každodenního života a specificky pak rytmu míst v geografii. Zatímco zaměření výzkumu na lidi či skupiny osob je poměrně časté a metodická uchopení jsou různá, u rytmu míst existuje pouze velmi málo empirických studií zabývajících se tímto tématem.⁶⁴ Důvodem je především to, že v konceptu rytmu místa je zahrnuto nejen bydlící obyvatelstvo, ale i obyvatelstvo dočasně přítomné, o kterém existuje jen velmi málo využitelných dat. Tato kapitola navazuje na obecné zarámování dizertační práce (kapitola 2) a snaží se používané teoretické koncepty převést do roviny metodické.

Každodenní život i rytmus místa jsou pro svou složitost a komplexní podmíněnost metodicky těžko uchopitelné koncepty. Každá metoda vede k odhalení vždy jen jedné části komplikovaného systému vztahů každodenního života a prostoru a až teprve jejich kombinováním je možné se přibližovat realitě. Na druhou stranu všechny metody, které jsou níže představeny, umožňují odhalovat důležité aspekty každodenního života a jeho prostorových aspektů.

Tradičním způsobem sběru dat o každodenním pohybu lidí časoprostorem⁶⁵ jsou deníkové záznamy, jejichž podoba od doby svého vzniku prošla významnými proměnami (Stinson 1999). Dnes jsou již velmi dobře propracovanou metodou, u které známe její možnosti i úskalí (Michelson 2005). V České republice bylo publikováno několik studií založených na vlastním dotazníkovém šetření (Doležalová, Ouředníček 2006; Novák, Sýkora 2007; Pospíšilová, Ouředníček 2011)⁶⁶. V západních zemích je tento způsob sběru dat obvykle běžnou činností národních statistických úřadů nebo specializovaných agentur, o čemž svědčí i množství studií, které jsou na nich založené. Tyto studie se zaměřují na každodenní život lidí (Kwan 1999b; Ellegård, Cooper 2004; Vilhelmson 2007), ale i výzkum lokalit jako křižovatek denních cest – vzorce denního využití (Hanham, 1976; Goodchild, Janelle 1983; Zandvliet, Dijst 2005). Využitelnost dat z deníkových záznamů je vysoká, kromě toho že poskytují cenné informace o tom, jak je časoprostorově organizován každodenní život různých skupin obyvatel, jakým způsobem dochází k rozdělení činností v rámci domácností a jaká omezení strukturují každodenní životy lidí, mohou být také důležitými podklady pro rozhodování a plánování veřejné správy.

S příchodem nových technologií se dnes můžeme ptát, zda je (a bude) sběr takovýchto dat ještě třeba. Jejich využití v geografii poslední dobou ustupuje datům získaným z GPS (Abler 1993) nebo mobilních telefonů (Novák 2010), která nutně nevyžadují aktivní účast respondentů. Protože je zde však nutné řešit mnoho otázek týkajících se kvality dat (nevyvážená struktura obyvatel využívající mobilní telefony, nejasná prostorová lokalizace apod.), jejich zpracování, ale i třeba etiky, mnohem více se studie zatím věnují metodologickým problémům než možnostem využití⁶⁷.

⁶⁴ Většina prací je představena v článku (Pospíšilová 2012b).

⁶⁵ Časoprostor zahrnuje materiální svět i lidi a jejich aktivity.

⁶⁶ Jiným případem jsou studie využití času, pro které lze u nás využít například data agentury Median. Ta ale bohužel postrádají podrobnější prostorovou dimenzi.

⁶⁷ O čemž svědčí i množství příspěvků na konferencích ve srovnání s publikačními výstupy.

Při sbírání dat o časoprostorovém pohybu nemusí respondenti vyplňovat rozsáhlé deníkové záznamy, ale mohou sami kreslit svůj časoprostorový pohyb do diagramu nebo mapy (Novák 2004, Temelová a kol. 2011). Částečně se takovéto výstupy mohou blížit mentálnímu mapování, kde je možné sledovat prostorové, ale i časové vnímání lidí. Problém tohoto přístupu je, že se nachází na hranici mezi kvantitativním a kvalitativním přístupem, což se následně projevuje v obtížné práci s daty. Cílem je obvykle vytvoření typů časoprostorového chování, což je však vzhledem k diferenciaci každodenních pohybů problematické a musí se tedy vycházet ze společných bodů/částí (časově/prostorové ukotvené body, počty stanic, velikost prostoru aktivit apod.).

Práce s daty o časoprostorovém pohybu je ve vztahu k výzkumu každodenního života problematická vzhledem k vysoké tendenci výzkumníka ovlivňovat odpovědi respondentů. Ta se projevuje již při dotazování (například otázka na typický den, předem stanovené kategorie aktivit či časové intervaly) a pokračuje i při práci s daty například vyřazováním některých aktivit, které zdánlivě do každodenního života nepatří, při snaze o zobecnění výsledků. Tyto nedostatky však souvisí s tím, že se jedná spíše o kvantitativně zaměřené přístupy, které jsou obecně při výzkumu každodenního života problematické. S deníkovými záznamy či diagramy však nemusí být pracováno pouze kvantitativně. Kvalitativní přístup však vyžaduje ponechání většího prostoru respondentovi a dlouhodobější sledování, které je schopné identifikovat skutečné rutinní a samozřejmé aktivity pro daného respondenta a v daném kontextu.

Pro rytmus místa je sledování časoprostorového pohybu zásadní. S jeho pomocí je možné zachytit proměnu počtu a struktury obyvatel nacházejících se během sledovaného časového intervalu (například dne) na konkrétním místě. Výzkumnou metodou může být pozorování doprovázené fotografováním (Pospíšilová 2007), sběr poznámek (Temelová, Novák 2011) nebo videozáznamu (Whyte 2001). Získaná data pak umožňují nejen vyhodnocení počtu lidí přítomných na daném místě v různé denní doby, ale také posouzení konkrétních aktivit a způsobů chování.

Jakým způsobem člověk prostor vnímá a jak to ovlivňuje jeho pohyb je obvykle zkoumáno pomocí mentálního mapování. O této metodě toho bylo napsáno již mnoho (Lynch 1960; Goodey 1971; Gould, Whyte 1986[1974]; Porteous 1977; Stevens 2006, Osman 2010). Její největší kritika spočívá v nedostatečné schopnosti poznat skutečné vnímání člověka, které podle názoru některých autorů (především humanistických geografů) není člověk schopný nakreslit ani jinak vyjádřit (Tuan 1975). Humanističtí geografové ovlivnění fenomenologií se naopak snaží zkoumat, jakým způsobem se svět člověku skutečně jeví, jak ho prožívá a jak funguje nevědomé chování, čímž už se pohybují na hranici s psychologií. Pomocí tohoto přístupu se snaží odhalovat aspekty každodenního života, které si člověk mnohdy sám neuvědomuje. Metoda spočívá v přiměnění respondentů oddělit se o od přirozeného postoje (*natural attitude*) a objevovat skryté aspekty jejich životního světa (*lifeworld*) (Seamon 1980), přičemž se zaměřuje na odhalování intersubjektivních skutečností. Zpravidla je zapotřebí dlouhodobá spolupráce a mnoho setkání s respondenty, která postupně odhalí samozřejmé aspekty každodenního života, které si do té doby respondenti neuvědomovali. Úskalí této metody spočívají především v zobecňování subjektivních zkušeností a prožitků, kde je otázkou, do jaké míry je to možné. Autoři výzkumů obvykle nepracují s lidmi stejného ekonomického, sociálního aj. postavení, ale snaží se hledat prožitky společné napříč populační strukturou, případně pro skupinu obyvatel shodující se

pouze v jedné charakteristice (např. senioři Rowles (1980) nebo lidé závislí na alkoholu (Godkin 1980)). Druhou otázkou je, zda jsou získané informace spolehlivé, zda opravdu ukazují to, co je cílem těchto výzkumů (Varela a kol. 1993). Respondenti opět musí popsat skutečnosti každodenního života, což může vést k podobným zkreslením jako v případě mentálních map, pouze s tím rozdílem, že je zde zkoumáno nevědomé namísto vědomého chování. Existující studie však odhalily některé důležité aspekty (např. role pohybů těla (Seamon 1980) nebo fantazie (Rowles 1980)) v každodenním životě lidí. Tyto metody mohou být použity i pro charakterizování vztahu ke konkrétním místům a vnímání specifické atmosféry dané rytmicky se opakujícími událostmi (jakým způsobem je místo vnímáno a které aspekty rytmu jsou pro člověka významné). Pro samotné sledování rytmu místa jsou fenomenologické přístupy inspirativní spíše v teoretické než metodologické rovině – v zaměření na pohyby těla, které jsou důležitými prvky dění v konkrétním prostoru a přispívají k celkové atmosféře daného místa.

Odhalování diskursů a toho, jak je realita reprezentována, probíhá na základě analýzy textu (psaného i mluveného) nebo grafických materiálů. Takto jsou zkoumány například způsoby zobrazování ženy (Len-Rios a kol. 2005; Tremblay 2006), etnických minorit (Holloway 2005; Harb, Bessasio 2006; Philips a kol. 2007), handicapovaných lidí (Shakespeare 1994), stárnutí (Blaikie 2000) nebo různých prostorů jako například venkov (Halfacree 1993; 1995) či suburbium (Galčanová, Vacková 2011)⁶⁸. Reprezentace může být sledována ve vývoji nebo porovnávána s realitou, čímž dochází k odhalování přetrvávajících stereotypů o skupinách lidí nebo prostorech. Porozumění konkrétním dopadům reprezentací na každodenní život obyvatel je však poměrně složitá cesta, protože určit, do jaké míry je člověk opravdu ovlivněn reprezentacemi ve svém každodenním (nebo i dlouhodobém) chování či rozhodování je problematické. Jednak protože lidské chování je vysoce komplexním jevem a také protože interpretace stejné zprávy dvěma jedinci může být zcela rozdílná (Rose 1980). Pochopení významu reprezentací vyžaduje kombinaci výše diskutovaných metod spolu s dalšími typy rozhovorů, analýzy textu a znalosti daného kontextu.

Všechny představené metody se zaměřují na člověka nebo místo a může být namítáno, že ignorují roli procesů probíhajících na makroúrovni v každodenním životě člověka i rytmu místa. Deníkové záznamy, pokud jsou sbírány celonárodně, však makroúroveň sledují a mohou být využity i k výzkumu rytmu lokalit, pouze pro větší územní jednotky. V České republice je centrálně sbíráno pouze málo dat o denním pohybu nebo přítomném obyvatelstvu, která by zahrnovala časovou dimenzi, což znesnadňuje sledování rytmu na makroúrovni. Z dat z agentury Median⁶⁹ lze získat údaje o využití času (aktivity pro 15 min) obyvatel na úrovni okresů, bohužel však bez prostorové lokace aktivit. Časovou dimenzi (v podobě několika časových úseků) mají také data o sčítání dopravy Ředitelství silnic a dálnic České republiky. Mulíček a kol. (2010) sledovali rytmy města pomocí rytmizátorů, tedy těch faktorů, které rytmy naopak udávají. V tomto ohledu lze využít data společnosti Chaps, která spravuje systém IDOS a poskytuje údaje o počtu a časovém rozložení autobusových a vlakových spojů. Murdych (1980) pracoval s intenzitou pěší dopravy z dat Ústavu dopravního inženýrství hl. m. Prahy.⁷⁰

⁶⁸ Obecně (i mimo geografii) je sledováno mnoho rozličných témat (politické strany, terorismus, potraty, nemoci apod.).

⁶⁹ Výzkum Market & Media & Lifestyle.

⁷⁰ Po sloučení s Technickou správou komunikací hl. m. Prahy se dnes nazývá Úsekem dopravního inženýrství (ÚDI).

Bez časové dimenze slouží data spíše k výpočtu tzv. faktického obyvatelstva (Burcin a kol. 2008), což je stav přítomného obyvatelstva (nikoliv jeho časové rozložení). Informace o faktickém obyvatelstvu jsou však cenné zdroje, které i bez znalosti proměnlivosti během dne přibližují charakter lokality, včetně sociálního prostředí. Základním podkladem vedle stavu a struktury bydlícího obyvatelstva (v SLDB 2011 poprvé zjišťovaného i za skutečné bydliště), jsou data o dojížděcí do zaměstnání a do škol (SLDB). Počty zahraničních a domácích turistů jsou v České republice sledovány pouze na úrovni krajů a údaje o ostatních návštěvnících (dojíždějících za službami) k dispozici nejsou⁷¹.

Podobnou metodiku výzkumu rytmu místa jsem použila i ve své diplomové práci (výzkum tří mikrolokalit v centru Prahy), kde jsem vedle aktuálního dění v lokalitě sbírala (pomocí osobních rozhovorů a emailové komunikace) i informace o počtu zaměstnanců a jejich pracovní době a počtu zákazníků obchodů a restaurací.

⁷¹ Některé starší výzkumy přišly s odhady tohoto počtu. Čermák a kol. (1995) pro Prahu přirovnávají k dojížděcí do škol, Murdych (1966) odhaduje počet návštěvníků pražského centra na polovinu počtu pracovních příležitostí.

5. PŘEDSTAVENÍ PUBLIKACÍ

Druhou část dizertační práce tvoří čtyři tematicky provázané publikační výstupy (kapitoly v knize a články v časopisech), které představují diferencované pohledy na různé aspekty každodenního života obyvatel Česka. Texty hodnotí a vysvětlují projevy každodenního života vybraných skupin obyvatelstva v prostoru a socio-prostorová omezení a jejich časové aspekty v každodenním životě městských, suburbánních i venkovských periferních lokalit. Kromě prvního (teoreticko-metodologicky zaměřeného) článku se jedná o empirické studie prostorových aspektů každodenního života v dnešní společnosti. Struktura druhé části práce reflektuje řazení textů od obecných metodických otázek až po konkrétní specifické případové studie vybraných skupin obyvatel. Zároveň je zde zohledněna prostorová logika od centra města, přes vztah suburbia a jádrového města až k hodnocení každodennosti v oblasti vnitřní periferie Česka.

5.1 RYTMUS MÍSTA V URBÁNNÍ GEOGRAFII

Obecnějším vstupem do druhé části disertace je diskusně orientovaný článek v časopise *Geografie* „*Časové proměny městských lokalit: koncept rytmu místa v urbánní geografii*“ zaměřený na koncept rytmu místa, který zatím nebyl v geografické literatuře uceleně prezentován. Příspěvek využívá relativně diferencovaných přístupů k výzkumu času i prostoru, a to Lefebvroy analyzy rytmů, časoprostorové geografie a humanistických přístupů. Účelem článku bylo využít v geografickém výzkumu dvě zásadní úvahy: (1) městský prostor je časově strukturován⁷², což se projevuje skrze aktivity uživatelů a (2) vztah k místům je utvářen skrze stabilní prvky/jevy, ať už neměnné či pravidelně se opakující. Protože je každodenní život rutinní, založený na pravidelně se opakujících činnostech, mají i aktivity projevující se v prostoru repetitivní charakter. Otázkou je, zdali v této opakovatelnosti existuje nějaký řád. Při výzkumu denního rytmu v centru Prahy (viz kapitola 5.2) se ukázalo, že je městský prostor rytmicky organizován, ne všechny jevy se však opakují v řádu dnů. To vyvolává otázku, s jakými frekvencemi se různé události ve městě opakují a jakou roli hrají nejrůznější rytmy ve vztahu člověka k dané lokalitě.

V druhé rovině jde však také o diskuzi mocenských vztahů při utváření rytmů. Stěžejní je například otázka, kdo a jak ovlivňuje přítomnost lidí v lokalitě a rytmické fungování lokalit a jaká je role individuálních rytmů jednotlivců v celkovém rytmu místa. Nutno dodat, že ne všechny jevy v prostoru vykazují rytmický charakter, a proto je třeba zaměřit se i na ty jevy, které se pravidelně neopakují. I ony mohou mít v některých případech významný vliv na proměnu charakteru rytmicity daného místa.

Článek obsahuje rovněž zamyšlení nad aplikovatelností výzkumu podobného charakteru. Podle mého názoru by měly být i ne přímo využitelné vědecké výsledky alespoň prezentované tak, aby

⁷² Například výzkum denních proměn Václavského náměstí (Pospíšilová 2012a) vykreslil střídání relativně diverzifikovaných skupin obyvatelstva v jednotlivých denních a nočních časech a tím i pravidelnou změnu ve funkci lokality od dopravního "hubu", přes turistickou atrakci, vhodné místo pro pouliční kriminalitu a prostituci až po místo setkávání.

umožnily případně využití v praxi. V článku se proto zabývám i problematikou možnosti metodického uchopení konceptu rytmu místa, což je v literatuře, patrně kvůli nutnosti jisté míry zobecnění, často opomíjeno. Význam konceptu vidím (1) v uvědomování si časové organizace místa, její subjektivní i objektivní dimenze a hierarchicky uspořádaného systému rytmizátorů, (2) v obohacení dalších konceptů z urbánní geografie o časovou dimenzi, která mnohým chybí a (3) v poskytování důležitých informací o v čase proměnlivých uživatelích lokality, sociálních praktikách a sociálním klimatu a tím i charakteru lokality a její atmosféry.

5.2 KAŽDODENNÍ PROMĚNY LOKALIT PRAŽSKÉHO CENTRA

Každodenní život člověka probíhá v prostorově ukotvených místech, jejichž počet a lokalizace (relativně vyjádřená) závisí na zdrojích, které má člověk k dispozici (čas, materiální a sociální zázemí, informace), a na infrastruktuře každodenního života⁷³ (Jarvis 2005). Každá městská lokalita disponuje specifickou infrastrukturou projevující se ve struktuře uživatelů, druhu aktivit a jejich časových režimech. Pokud si městskou lokalitu (sousedství) představíme jako časoprostorově ohraničenou jednotku, vidíme, jak se zde v daném časovém intervalu křižují dráhy denních cest obyvatel města. Z této premisy založené na metodách časoprostorové geografie vychází publikace „*Denní rytmus lokalit pražského centra*“, jejímž cílem je přiblížit život městských lokalit pomocí konceptu rytmu místa a uvědomit si každodenní chod těchto lokalit v širším časoprostorovém kontextu. Pozornost proto byla směřována na demonstraci proměňujícího se počtu a struktury osob, které se v lokalitě v průběhu dne nachází a na jejich chování v daných místech. V kontextu dalších prací zařazených v dizertační práci je potřeba doplnit, že denní rytmus je pouze jedním z mnoha rytmů, které se projevují nejen v prostoru, ale i v každodenním životě člověka (viz širší koncepční rámec v kapitole 6.1).

Centrum města je vysoce dynamickým městským prostorem, který je charakteristický rozmanitým denním využitím (Bromley a kol. 2003) a tedy i specifickým denním rytmem vycházejícím z pestrosti nabídky i uživatelů. Na příkladu centra lze tedy vhodně dokumentovat časové proměny míst a hlavně jejich širší podmíněnosti. Výběr tří funkčně odlišných lokalit pražského centra⁷⁴ pro demonstraci důležitosti zařazení časové dimenze do urbánních studií považuji za přínosné právě proto, že je zde patrný význam aktivit a praktik, které se nevážou k populaci rezidentů. Na přítomné obyvatelstvo města je velmi často zapomínáno hlavně z důvodu nedostatku vhodných datových zdrojů. Existující studie se pak soustředí spíše na odhad celkového počtu denní a noční populace (Bhaduri 2008; Burcin a kol 2008)⁷⁵ a neuvažují časovou proměnlivost během jednoho dne (kromě rozdílu dne a noci). Časovou dimenzi v tomto pohledu pak zahrnují specifické výzkumy pracující s daty z deníkových záznamů sbíraných národními statistickými úřady (Goodchild, Janelle 1983; Zandvliet, Dijst 2005). Statistické přístupy však ukazují každodenní využívání lokality pouze velmi zjednodušeně a navíc za příliš velké územní jednotky, což zvláště ve velmi diferencovaném městském prostoru snižuje jejich vypovídací hodnotu.

⁷³ Termín infrastruktura každodenního života je vysvětlen v kapitole 3.2.

⁷⁴ Jedná se o dolní část Václavského náměstí, Podskalí a Josefov.

⁷⁵ Tyto výstupy vznikají nejčastěji jako krátké zprávy vydávané národními statistickými úřady.

Vedle upozornění na důležitost přítomného obyvatelstva, vybízí zaměření na centrální lokality k hlubšímu zamyšlení nad podmíněnostmi rytmických proměn ve využívání místa. V příspěvku se při srovnání denního rytmu tří lokalit ukázal vysoký vliv funkčního využití daného území, jeho charakteru a rytmizace. Důvody pro přítomnost konkrétního člověka v lokalitě mohou být na první pohled ovlivněny aktivitami na straně jednotlivce (individuální program daný životním stylem, společenskou rolí, demografickými charakteristikami aj.). Při snaze o zachycení denního rytmu jako proměny počtu a struktury uživatelů lokality však na konkrétním člověku nezáleží (může být nahrazen někým jiným), rytmus lokality je závislý spíše na vnějších faktorech a tzv. rytmizátorech (termín užíván Mulíčkem a kol. 2010). Funkční využití a jeho rytmické projevy (otevírací doba, přestávka na oběd, jízdní řády apod. – rytmizátory) jsou však pouze odrazem rozhodnutí/činností lidí s rozdílnou mocí (která je často hierarchicky organizována). Tyto podmíněnosti sice v empiricky zaměřeném článku diskutovány nejsou, ale nabízejí směr další diskuze počínající otázkami: Kdo, jak a proč rozhoduje o podobě města?⁷⁶

Tvrzení o zaměnitelnosti lidí jako součástí denního rytmu však platí pouze v případě, že je cílem ukázat časové proměny ve využívání lokalit. Koncept rytmu místa (který je blíže diskutován ve vstupním příspěvku – Pospíšilová 2012b) však spočívá v komplexním zachycení rytmických proměn lokalit (nejen v řádu dnů), které vypovídají o atmosféře místa a jejichž konečný efekt je vysoce subjektivní (v příspěvku vyjádřeno slovním popisem). V tomto pohledu může být konkrétní člověk pro rytmus místa naopak velmi důležitý (např. pouliční umělec).

Příspěvek je unikátní především pro své metodické uchopení, které spočívá v dlouhodobém a intenzivním zúčastněném pozorování a fotografické dokumentaci. Materiály jsou následně využity jak pro zobecnění podmíněností denního rytmu, tak pro ukázání jedinečnosti konkrétních lokalit.⁷⁷

5.3 KONCEPT OMEZENÍ (CONSTRAINTS) NA PŘÍKLADU KAŽDODENNÍCH AKTIVIT STŘEDOŠKOLSKÝCH STUDENTŮ

Každodenní život člověka probíhá v určitých hranicích (prostorových, ekonomických, morálních a dalších), z nichž některé si stanoví sám vědomě, jiné nevědomě a další může jen obtížně ovlivnit. Příspěvek „*Časoprostorové chování středoškolských studentů v zázemí Prahy*“ teoreticky vychází z konceptu omezení představeného v 70. letech Torstenem Hägerstrandem. Na rozdíl od mnoha publikovaných příspěvků tento koncept pouze nepřebírá, ale kriticky diskutuje v souvislosti s rozvojem informačních technologií a zároveň upozorňuje na jeho sociální dimenzi. Koncept definuje tři typy omezení vztahující se ke schopnostem a povinnostem jednotlivce, k sociálním vazbám a k mocenským vztahům. Rozšíření internetové a mobilní komunikace vedlo k proměnám vazeb každodenních aktivit na prostor a čas. Pozměnily se i některé návyky, čímž došlo k relativnímu oslabení některých omezení. Zároveň se však objevila omezení nová, vztahující se k prostoru virtuálnímu. Fyzická a virtuální omezení však neexistují bez vazby na sociální prostředí, ve kterém člověk své každodenní aktivity vykonává. Je třeba si také uvědomit,

⁷⁶ Z jiných teoretických pozic se tímto tématem zaobírala již řada autorů (Pahl 1970; Mitchell 2003; Harvey 2008).

⁷⁷ Metoda je dále využívána a rozvíjena v rámci dalších výzkumů Urbánní a regionální laboratoře i výuky na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje.

že omezení se netýkají pouze denního pohybu, ale i realizace dlouhodobých projektů. Zde je poté patrný přímý vliv na vykonávané aktivity. Člověk se během dne vyskytuje v několika sociálních prostorech, v nichž má/může mít vždy odlišnou pozici, jež se projevuje v jeho bezprostředním chování. Tato pozice (status) může člověku dávat možnost volby v různém rozsahu, zároveň je však svázána s určitými povinnostmi. Kromě pozice/role v sociální skupině působí omezení diferencovaně podle postavení celé sociální skupiny ve společnosti.⁷⁸

V empirické rovině studie pracuje se skupinou středoškolských studentů a zaměřuje se na ovlivnění každodenních aktivit prostorovým vztahem bydliště a školy. Porovnává časové rozvrhy studentů pražských gymnázií, kteří v Praze bydlí s těmi, kteří dojíždí z pražského zázemí. Skupina teenagerů/gymnazistů je ve svých každodenních aktivitách a v působení všech typů omezení odlišná od populace v jiných stádiích životního cyklu a zároveň i od ostatních teenagerů studujících jiné typy škol. Jejich specifickým vymezením (gymnazistů ze skupiny teenagerů) se již projeví značné odlišnosti v omezeních každodenních aktivit, která spočívají v prvním případě právě ve specifické pozici v rámci sociálních skupin. Pozice v rodině se projevuje například ve výběru školy a bydliště, o kterém spolurozhodují rodiče. Pozice ve škole (a v podstatě i ve společnosti) je určována povinností pravidelně docházet do školy bez možnosti ovlivnit dobu vyučování, která je pevně stanovena. Na druhou stranu se však tyto pozice odráží i ve větším množství volného času (oproti například pracujícím). Pozice studenta je také výrazně ovlivněna výběrem typu školy. Text dokládá, že denní režim gymnazistů se liší i od ostatních teenagerů v České republice a to v délce času věnovaném učení jak v rámci školní docházky, tak při samostatném studiu.

Vliv prostorové dimenze v článku ukazujeme právě na rozdílech v denním režimu studentů gymnázií, kteří bydlí v Praze a v pražském zázemí. Kromě fyzické vzdálenosti místa bydliště a školy se zde projevuje i vliv administrativní hranice a rozdíly v obslužnosti veřejnou dopravou. Již několik výzkumů poukázalo na význam automobilu jako nezbytného nástroje každodenního života v suburbii. Teenageři však k němu ve většině případů nemají přístup, buď pro nedosažení věkové hranice potřebné k získání řidičského oprávnění, nebo z důvodů finančních. Předpoklad delšího času stráveného v dopravě u studentů bydlících v suburbii se nám potvrdil a tento rozdíl se projevil v nižším času stráveném volnočasovými aktivitami a spánkem. Oproti původnímu předpokladu se však ukázal téměř stejně dlouhý čas věnovaný mimoškolnímu studiu. Ukazuje se, že studium se svým charakterem u gymnazistů blíží k činnostem vázaným.

Příspěvek potvrdil vliv prostorových vztahů a pozice v sociálním prostoru na délku času věnovanou různým činnostem v průběhu dne. Jedná se o studii ukazující kontext každodenního života studentů pražských gymnázií a otevírá prostor pro další otázky a výzkumy. Zajímavé by bylo sledovat, jak se gymnazisté s těmito omezeními vyrovnávají, například do jaké míry jsou schopni věnovat se volnočasovým aktivitám při cestě dopravním prostředkem a jestli oni sami tato omezení vnímají jako problém. V textu je také naznačen vliv dlouhodobých projektů na každodenní činnosti, který sice může vést k omezením v krátkodobém pohledu, ale v dlouhodobém přináší člověku užitek.

⁷⁸ Podobně ovlivňuje denní život i dlouhodobé projekty nejen pozice sociální ale také geografická (jak se snaží ukázat všechny prezentované texty).

5.4 KAŽDODENNÍ STRATEGIE OBYVATEL PERIFERNÍCH OBLASTÍ

Oblasti vnitřních periferií v České republice jsou považovány za znevýhodněné z důvodu zhoršené dostupnosti práce, škol i obchodů (Musil 2006). Tyto regiony trvale ztrácí obyvatelstvo a demograficky stárnou (Musil, Müller 2008; Puldová 2011; Novák a kol. 2011). Příspěvek „*Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie obyvatel v periferních lokalitách*“ se zaměřuje na identifikaci hlavních problémů/omezení v každodenním životě obyvatel tří obcí na pomezí Ústeckého, Plzeňského a Středočeského kraje (oblast vnitřní periferie) a různorodých strategií, které obyvatelé vyvíjejí k jejich překonání. Sledovaná oblast byla vybrána na základě analýzy statistických dat o nezaměstnanosti, občanské vybavenosti, obslužnosti veřejnou dopravou a časové dostupnosti (Ouředníček a kol. 2011), která vedla k pochopení důležitých kontextů každodenního života obyvatel periferních lokalit. Případová studie pak představuje nástroj pro porozumění skutečné každodenní praxi v periferních lokalitách. Zároveň výzkum na mikroúrovni může odhalit důležité kauzální závislosti, které se při interpretaci statistických dat neprojeví.

V příspěvku jsme použili metodu řízených polostrukturovaných rozhovorů s důležitými lokálními aktéry pro získání expertního pohledu na každodenní problémy obce a dále s obyvateli obce pro zjištění jejich pohledu na případné problémy a hlavně způsobů, jakými tyto problémy řeší. Jelikož se jako hlavní omezení každodenního života v periferních lokalitách potvrdila špatná dostupnost veřejnou dopravou, nedostatečná vybavenost službami a málo pracovních příležitostí, zaměřili jsme se v článku na problémy spojené s každodenní mobilitou. Společně s obyvateli jsme kreslili schematické obrázky včerejšího dne s důrazem na časoprostorové ukotvení jednotlivých aktivit, dopravní přesuny a pravidelnosti v denním režimu, kterými jsme se snažili zjistit způsoby organizace jejich každodenního života s ohledem na zmiňované problémy. Ačkoliv den každého člověka vykazuje podobné vzorce chování, ve skutečnosti se značně odlišuje. Proto je velmi problematické získané diagramy dále kategorizovat. Obecně je podle mého názoru otázkou, jak pracovat s údaji o časoprostorovém pohybu, pokud se jedná o kvalitativní šetření. My jsme v článku propojili získaná schémata s kategoriemi nejčastějších aktivit (což je stejně jako metodika v předešlém článku (kapitola 5.3) příkladem zevšeobecňování jedinečnosti každodenního života, které souvisí s metodami vycházejícími z geografie času) a časovou organizací dne (obvyklý x neobvyklý den, pravidelný x nepravidelný časový režim, časově ukotvené body). Na základě této kategorizace a možností (zdrojů), kterými obyvatelé disponují, jsme vyčlenili skupiny pro podrobnější sledování každodenního života.

Ze získaných výsledků nebylo možné rozpoznat hlavní způsob řešení problémů periferních lokalit. Tím je odchod do měst, který se týká hlavně mladých vzdělaných lidí a způsobuje stárnutí těchto obcí i jejich pomalý rozvoj⁷⁹. Ne vždy se jedná o strategii v pravém slova smyslu, v některých případech jde spíše o nezbytné opatření k zachování standardů každodenního života. Se zvyšující se flexibilitou práce v České republice dochází v posledních dvaceti letech k nárůstu nedenní dojížděky za prací (Novák 2011)⁸⁰, která je také strategií k překonání prostorových a kvalifikačních neshod v oblasti pracovního trhu. Její častější forma spočívá

⁷⁹ Na druhou stranu již ale některé studie dokazují existenci opačného procesu, stěhování z měst na venkov (kontraurbanizace), který se také týká vzdělaných lidí a může mít vysoce pozitivní dopad na rozvoj periferních lokalit (např. Šustrová, Šimon 2011).

⁸⁰ V článku je vývoji nedenní dojížděky věnována kapitola.

v dočasně změně bydliště po dobu pracovního týdne. Zahraniční studie ukázaly, že tato strategie je spíše nezbytným kompromisem, který je potřeba učinit v rámci rodinného rozhodování (Klis, Mulder 2008). Nedenní dojížd'ka však může mít stejný dopad jako trvalé odstěhování z obce a v některých případech může být také příčinou problémů v rodinném životě (Bunker a kol. 1992). Různé formy dojížd'ky (za prací i službami) se ukázaly jako nejdůležitější adaptační strategie obyvatel periferních lokalit, což potvrzuje klíčový význam mobility pro venkovské obyvatelstvo. Být mobilní je pro obyvatele periferních lokalit nutností. Na druhou stranu je ale obtížná dostupnost některých služeb překonávána i jinými způsoby například rodinnou a sousedskou výpomocí. Do pomoci se významně zapojují i obce.

Ačkoliv je formulace obecných závěrů v případě kvalitativního šetření problematická, příspěvek přispěl k poznání dosud málo probádané složky sociální exkluze venkovského obyvatelstva – časoprostorovým bariérám v každodenním životě obyvatel.

6. ZÁVĚR

Dizertační práce představuje ucelenou studii prostorových aspektů každodenního života obyvatel v soudobé společnosti a přispívá k formování geografie každodenního života v teoretické, metodologické i empirické rovině. Jejím hlavním přínosem je nejen diskuze teoretických směrů věnujících se vztahu člověka a prostoru, ale jejich propojení ve snaze komplexně uchopit prostorové aspekty každodenního života v dnešní době. Takto spojuje myšlenky geografie času, teorie strukturace, humanistické a postmoderní geografie a rozvíjí pohled na každodenní život jako na komplexní jev, který je objektivně pozorovatelný, ale má také svou subjektivní rovinu, je ovlivňován přírodními prvky, společenskými strukturami, diskursivním jednáním, které jsou hierarchicky organizované, ale důležité vliv mají také aktivity na straně jednotlivce. Všechny tyto faktory mají také časovou dimenzi, která se projevuje nejen v dlouhodobém, ale i krátkodobém pohledu (během dne, týdne apod.). Roli geografie ve výzkumu každodenního života, který je zkoumán mnoha vědními disciplínami, pak spatřuje v komplexním uchopení (časoprostorových aspektů každodenního života. Časová dimenze je zde dána chápáním života, který probíhá „tady a teď“, jako výsledku života probíhajícího v minulosti a zároveň jako základu života, který bude následovat (denní cesta jako součást životní cesty). Zároveň je dynamičnost každodenního života vnímána i v rámci jednoho dne, kdy dochází k proměnám fyzických i sociálních prostorů a mění se i role a pozice člověka, což se projevuje v bezprostředním prožívání každodenního života. Prostorová dimenze pak není redukována pouze na fyzické přesuny, ale zohledňuje také vztahy k místům a jejich vnímání a prožívání. Každodenní život obyvatel (z prostorového hlediska) se neliší pouze mezi jednotlivými typy osídlení (město, suburbium, venkov), ale je dán také prostorem aktivit, který se může shodovat s obcí bydliště nebo může dosáhnout za hranice státu. Takto se formují nové prostorové systémy vztahů. Všechny tyto aspekty (časové i prostorové) je třeba chápat provázaně, protože neexistují samostatně, ale naopak se navzájem utvářejí.

Na důležitý prostorový aspekt každodenního života je možné nahlížet optikou jednotlivých městských i venkovských lokalit. V každé lokalitě se během určitého časového úseku proměňuje počet a struktura lidí a charakter aktivit. Většina krátkodobých změn je rytmického charakteru a opakuje se v různě dlouhých cyklech (případně i necyklicky). Tento jev nazývám rytmem místa a v dizertační práci je mu věnována podstatná část. Koncept je přínosný, protože nahlíží na lokality jako na neustále se proměňující v důsledku přítomnosti lidí, kteří v místě bydlí, ale také těch, které ho z různých důvodů navštíví během dne. V dizertační práci je koncept rytmu místa teoreticky diskutován, ale také empiricky zkoumán (na příkladu pražského centra) a rozvíjen i po metodologické stránce.

V empirické rovině přispěla dizertační práce také k poznání různých aspektů každodenního života vybraných skupin obyvatel v České republice. Zaměřila se na populaci teenagerů (gymnazistů) žijících v suburbánních obcích v zázemí Prahy, kde je automobil nezbytnou součástí každodenního života, a na to jak se nemožnost tento nástroj využívat projevuje v časové organizaci aktivit teenagerů. Jejich školní den porovnává se dnem studentů, kteří bydlí v Praze a přináší zajímavé poznatky o délce času věnovaného základním skupinám aktivit zařaditelných do kategorií doprava, škola a školní aktivity, volný čas a spánek i časové alokaci těchto aktivit. Výsledky, které u suburbánních teenagerů ukázaly delší čas strávený denně v dopravě a naopak

kratší dobu věnovanou volnočasovým aktivitám a spánku, dále diskutuje v kontextu rozvoje IKT a možnosti být v jeden čas součástí více sociálních prostorů. Zároveň se na krátkodobé aktivity (cestu) člověka dívá jako na část cesty životní, kde jednotlivé denní aktivity dohromady tvoří několik dlouhodobých projektů.

V českém kontextu je také aktuální studium periferních lokalit, které má u nás dlouholetou tradici. Dizertační práce přispívá do mozaiky studií věnovaných životu na venkově pohledem na časoprostorové bariéry v každodenním životě a strategie místních obyvatel v překonávání neshod mezi lokalizací místa bydliště a pracovních příležitostí a služeb. Ukazuje klíčový význam mobility pro venkovské obyvatelstvo, který se projevuje různými formami dojížděky za prací i službami, ale přináší také poznatky o strategiích lidí, kteří jsou z různých důvodů méně mobilní.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Abler, R. F. (1993): Everything in Its Place: GPS, GIS, and Geography in the 1990s. *The Professional Geography*, 45, č. 2, s. 131–139.
- Allen, C. (2004): Merleau-Ponty's phenomenology and the body-in-space encounters of visually impaired children. *Environment and Planning D*, 22, č. 5, s. 719–735.
- Anderson, B. (1991): *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.
- Anderson, B. (2009): Non-representational theory. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd, Chichester, s. 503–505.
- Barnett, C. (1997): Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places by Edward W. Soja. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 22, č. 4, s. 529–530.
- Barrett, F. J., Thomas, G. F., Hocevar, S. P. (1995): The Central Role of Discourse in Large Scale Change: A Social Construction Perspective. *Journal of Applied Behavioral Science*, 31, č. 3, 352–372.
- Bauman, Z. (1999): *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Mladá fronta, Praha.
- Bennett, T., Watson, D. H. (2003): *Understanding everyday life*. Blackwell, Oxford.
- Bennett, W. L. (2003): New Media Power. The Internet and Global Activism. In: Couldry, N., Curran, J. (eds.): *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, s. 17–36.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1999 [1966]): *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii věděni*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.
- Bhaduri, B. (2008): Population Distribution during the Day. In: Shekhar, S., Xiong, H. (eds.): *Encyclopedia of GIS*. Springer, New York.
- Blaikie, A. (2000): Ageing and Popular Culture. *Sociology*, 34, č. 4, s. 817–828.
- Boudon, R., Besnard, P., Cherkaoui, M., Lécuyer, B. P. (2004 [1999]): *Sociologický slovník*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc.
- Bromley, R. D. F., Tallon, A. R.; Thomas, C. J. (2003): Disaggregating the space-time layers of city-centre activities and their users. *Environment and Planning A*, 35, č. 10, s. 1831–1851.
- Bunker, B. B., Vanderslice, V. J., Rice, R. W. (1992): Quality of Life in Dual-Career Families: Commuting versus Single-Residence Couples. *Journal of Marriage and Family*, 54, č. 2, s. 399–407.

- Burcin, B., Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl, M., Kučera, T. (2008): *Faktické obyvatelstvo hlavního města Prahy*. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Buttimer, A. (1976): Grasping the Dynamism of Lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, č. 2, s. 277–292.
- Campbell, D. (2009): Discourse. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 166–168.
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume 1. Blackwell, Oxford.
- Couclelis, H. (2009): Rethinking time geography in the information age. *Environment and Planning A*, 41, č. 7, s. 1556–1575.
- Crang, M. (2001): Rhythms of the City. Temporalised Space and Motion. In: May, J., Thrift, N. (eds.): *TimeSpace. Geographies of Temporality*. Routledge, New York, s. 187–207.
- Creswell, T. (2004): *Place: A Short Introduction*. Blackwell, Oxford.
- Crotty, M. (1998): *The Foundation of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. SAGE Publication Ltd., London.
- Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl, M., Kučera, T. (1995): *Faktické obyvatelstvo Prahy*. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Praha, nestránkováno.
- Daněk, P. (2008): Vývoj moderního geografického myšlení. In: Toušek, V., Kunc, J., Vystoupil, J. a kol.: *Ekonomická a sociální geografie*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 9–40.
- Doležalová, G., Ouředníček, M. (2006.): Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy. In: Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 143–159.
- Dubow, J. (2009): Representation. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 645–646.
- Duffy, M., Waitt, G., Gorman-Murray, A., Gibson, C. (2011): Bodily rhythms: Corporeal capacities to engage with festival spaces. *Emotion, Space and Society*, 4, č. 1, s. 17–24.
- Dyck, I. (1995): Hidden geographies: the changing lifeworlds of women with multiple sclerosis. *Social Science & Medicine*, 40, č. 3, s. 307–320.
- Ellegård, K. (1999): A Time-geographical approach to the Study of Everyday Life of Individuals – a Challenge of Complexity. *GeoJournal*, 48, č. 3, s. 167–175.
- Ellegård, K., Cooper, M. (2004): Complexity in daily life – a 3D – visualization showing activity patterns in their contexts. *International Journal of Time Use Research*, 1, č. 1, s. 37–59.

- Eriksen, T. H. (2007): *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě*. Triton, Praha/Kroměříž.
- Essed, P. (2002): Everyday Racism. In: Goldberg, D. T., Solomos, J. (eds.): *A Companion to Racial and Ethnic Studies*. Blackwell Publishers Inc., Malden, s. 202–216.
- Eyles, J. (1989): The Geography of Everyday Life. In: Gregory, D., Walford, R. (eds.): *Horizons in Human Geography*. Macmillan Education Ltd., London, s. 102–117.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York.
- Foley, D. (1952): The Daily Movement of Population into Central Business Districts. *American Sociological Review*, 17, č. 5, s. 538–543.
- Foley, D. (1954): Urban Daytime Population: A Field for Demographic-Ecological Analysis. *Social Forces*, 32, č. 4, s. 323–330.
- Fortuijn, J. D. (1999): Daily life of elderly women in a rural area in The Netherlands. *GeoJournal*, 48, č. 3, s. 187–193.
- Foucault, M. (1986): Of Other Spaces. *Diacritics*, 16, č. 1, s. 22–27.
- Foucault, M. (1994 [1971]): *Diskurs, autor, genealogie*. Svoboda, Praha.
- Foucault, M. (2000 [1975]): *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Dauphin, Podlesí.
- Galčanová, L., Vacková, B. (2011): „Líp jste si ani vybrat nemohli!“ Reprezentace suburbanizace v americkém filmu. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 187–216.
- Gamson, W. A., Croteau, D., Hoynes, W., Sasson, T. (1992): Media images and the social construction of reality. *Annual Review of Sociology*, 18, č. 1, s. 373–393.
- Gershuny, J., Robinson, J. P. (1988): Historical changes in the household division of labor. *Demography*, 25, č. 4, s. 537–552.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley.
- Giddens, A. (1989): *Sociology*. Polity, Cambridge.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford.
- Godkin, M. A. (1980): Identity and Place: Clinical Application Based on Notions of Rootedness and Uprootedness. In: Buttimer, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 73–83.
- Golledge, R. G. (1999): Human Wayfinding and Cognitive Maps. In: Golledge, R. G. (ed.): *Wayfinding Behavior: Cognitive Mapping and Other Spatial Processes*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, s. 5–45.
- Golledge, R., Stimson, R. (1997): *Spatial behavior: a geographic perspective*. Guilford Press, New York.

- Goodchild, M. F., Janelle, D. G. (1983): The City around the Clock: Space-Time Patterns of Urban Ecological Structure. *Environment and Planning A*, 16, č. 6, s. 807–820.
- Goodey, B. (1971): *Perception of the environment*. University of Birmingham. Centre for Urban and Regional Studies, Birmingham.
- Gould, W., White, R. (1986 [1974]): *Mental maps*. Routledge, London.
- Gregory, D. (1989): Areal Differentiation and Post-Modern Human Geography. In: Gregory, D., Walford, R. (eds.): *Horizons in Human Geohraphy*. Macmillan Education Ltd., London, s. 67–96.
- Gregory, D. (2009): Time-space compression. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 757–758.
- Gubrium, J. F. (1974): Marital Desolation and the Evaluation of Everyday Life in Old Age. *Journal of Marriage and Family*, 36, č. 1, s. 107–113.
- Hägerstrand, T. (1970): What about People in Regional Science? *Papers in Regional Science*, 24, č. 1, s. 7–21.
- Hägerstrand, T. (1982): Diorama, path and project. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 73, č. 6, s. 323–339.
- Halfacree, K. H. (1993): Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 9, č. 1, s. 23–37.
- Halfacree, K. H. (1995): Talking about rurality: Social representation of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*, 11, č. 1, s. 11–20.
- Hall, S. (2003): The Work of Representation. In: Hall, S. (ed.): *Representation. Cultural representations and Signifying Practices*. SAGE Publication Ltd., London, s. 13–74.
- Hallin, P. O. (1991): New paths for time-geography? *Geografiska Annaler*, 73 B, č. 3, s. 199–207.
- Hampl, M. (2002): Regionální organizace společnosti: principy a problémy studia. *Geografie*, 107, č. 4., s. 333–348.
- Hampl, M. (2007): Regionální diferenciacie současného socioekonomického vývoje v České republice. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 43, č.5, s. 889–910.
- Hanham, R. Q. (1976): Factorial ecology in space and time: an alternative method. *Environment and Planning A*, 8, č. 7, s. 823–828.
- Hanson, S. (2009): Mobility. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 467–468.
- Hanson, S., Hanson, P. (1993): The Geography of Everyday Life. In: Gärling, T., Golledge, R. G.: *Behavior and Environment: Psychological and Geographical Approaches*. Elsevier, Amsterdam, s. 249–269.
- Hanson, S., Pratt, G. (1995): *Gender, Work and Space*. Routledge, London.

- Harb, Z., Bessaiso, E. (2006): British Arab Muslim Audiences and Television after September 11. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, č. 6, s. 1063–1076.
- Harvey, D. (1969): *Explanation in Geography*. Arnold, London.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge/Oxford.
- Harvey, D. (1996): *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2008): The Right to the City. *New Left Review*, 53, September–October 2008, s. 23–40.
- Highmore, B. ed. (2002a): *The Everyday Life Reader*. Routledge, London.
- Highmore, B. (2002b): *Everyday Life and Cultural Theory. The Introduction*. Routledge, London.
- Holloway, J., Kneale, J. (2000): Mikhail Bakhtin: dialogics of space. In: Crang, M, Thrift, N. (eds.): *Thinking space*. Routledge, London, s. 71–88.
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001): *People and Place: The Extraordinary Geographies of Everyday Life*. Pearson Education, Harlow.
- Holloway, S. L. (2005): Articulating Otherness? White rural residents talk about Gypsy-Travellers. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, č. 3, s. 351–367.
- Hopkins, P., Pain, R. (2007): Geographies of age: thinking relationally. *Area*, 39, č. 3, s. 287–294.
- Horton, F. E., Reynolds, D. R. (1971): Action space differentials in cities. In: McConnell, H., Yaseen, D. (eds.): *Perspectives in geography: Models of spatial interaction*. Northern Illinois University Press, DeKalb, s. 83–102.
- Hubbard, P. (2008): Here, there, everywhere: the ubiquitous geographies of heteronormativity. *Geography Compass*, 2, č. 3, s. 640–658.
- Ira, V. (2001): Geografia času: Prístup, základné koncepty a aplikácie. *Geografický časopis*, 53, č. 3, s. 231–245.
- Jacobs, J. (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin, Harmondsworth.
- Jandourek, J. (2007): *Sociologický slovník*. Portál, Praha.
- Janelle, D. G. (1968): Central Place Development in Time-Use Framework. *The Professional Geographer*, 20, č. 1, s. 5–10.
- Jarvis, H. (2005): Moving to London time, household co-ordination and the infrastructure of everyday life. *Time & Society*, 14, č. 1, s. 134–154.
- Jayne, M. (2006): *Cities and Consumption*. Routledge, New York.
- Johnston, R. J., Gregory, D., Smith, D. M. (1994): *The Dictionary of Human Geography*. Third edition. Blackwell, Oxford a Cambridge.
- Kamiya, H. (1999): Day care services and activity patterns of women in Japan. *Geojournal*, 48, č. 3, s. 207–215.

- Katz, C. (2009): Social Systems: Thinking about Society, Identity, Power and Resistance. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key Concepts in Geography*. SAGE Publications Ltd., London, s. 236–250.
- Kaufmann, V., Bergman, M. M., Joye, D. (2004): Motility: Mobility as Capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28, č. 4, s. 745–756.
- Keen, E. (1972): *Psychology and the New Consciousness*. Cole Publishing Company, Monterey.
- Kirk, W. (1963): Problems of Geography. *Geography*, 48, č. 4, s. 357–371.
- Klis, M., Mulder, C. H. (2008): Beyond the trailing spouse: the commuter partnership as an alternative to family migration. *Journal of Housing and the Built Environment*, 23, č. 1, s. 1–19.
- Kofroň, J. (2012): Geografie fragmentovaná jako geografie úspěšná? Postmoderní sen noci ostravské. *Informace ČGS*, 31, č. 1, s. 1–10.
- Kwan, M. (1999a): Gender, the Home-Work Link and Space-Time Patterns of Nonemployment Activities. *Economic Geography*, 75, č. 4, s. 370–394.
- Kwan, M. (1999b): Gender and Individual Access to Urban Opportunities: A Study Using Space-Time Measures. *The Professional Geographer*, 51, č. 2, s. 211–227.
- Kwan, M. (2002): Time, Information Technologies, and the Geographies of Everyday Life. *Urban Geography*, 23, č. 5, s. 471–482.
- Lareau, A. (2000): Social Class and the Daily Lives of Children: A Study from the United States. *Childhood*, 7, č. 2, s. 155–171.
- Latour, B. (2008): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, New York.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (2004 [1992]): *Rhythmanalysis*. Continuum, London/New York.
- Lenntorp, B. (1999): Time-geography – at the end of its beginning. *GeoJournal*, 48, č.3, s. 155–158.
- Len-Rios, M. E., Rodgers, S., Thorson, E., Yoon, D. (2005): Representation of Women in News and Photos: Comparing Content to Perceptions. *Journal of Communication*, 55, č. 1, s. 152–168.
- Ley, D. (1983): *A Social Geography of the City*. Harper & Row Publishers, New York.
- Loges, W. E., Jung, J. Y. (2001): Exploring the Digital Divide. Internet Connectedness and Age. *Communication Research*, 28, č. 4, s. 536–562.
- Lynch, K. (1960): *The image of the city*. MIT Press, Cambridge.
- Massey, D. (1997): Global Sense of Place. In: Barnes, T, Gregory, D. (eds.): *Reading Human Geography*. Arnold, London, s. 315–323.
- Massey, D. (1999): Space-Time, "Science" and the Relationship between Physical Geography and Human Geography. *Transactions of Institute of British Geographers, New Series*, 24, č. 3, 261–276.

- Massey, D. (2005): *For Space*. SAGE Publications Ltd., London.
- May, J., Thrift, N. (2001): Introduction. In: May, J., Thrift, N. (eds.): *Timespace: Geographies of temporality*. Routledge, London, New York.
- Meentemeyer, V. (1989): Geographical perspectives of space, time, and scale. *Landscape Ecology*, 3, č. 3–4, s. 163–174.
- Merleau-Ponty, M. (2004[1964]): *Svět vnímání*. Oikoymenh, Praha.
- Merrifield, A. (1999): The Extraordinary Voyages of Ed Soja: Inside the "Trialectics of Spatiality". *Annals of the Association of American Geographers*, 89, č. 2, s. 345–347.
- Metz, D. H. (2000): Mobility of older people and their quality of life. *Transport Policy*, 7, č. 2, s. 149–152.
- Michelson, W. (2005): *Time Use: Expanding Explanation in the Social Sciences*. Paradigm Publishers, Boulder CO.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford Press, New York.
- Mulíček, O., Osman, R., Seidenglanz, D. (2010): Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno. In: Ferenčuhová, S., Galčanová, L., Vacková, B. (eds.): *Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 195–220.
- Mulíček, O., Osman, R., Seidenglanz, D. (2011): Městská chronopolis. In: Vacková, B., Galčanová, L., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 13–42.
- Murdych, Z. (1966): Centrum Prahy jako bydliště a pracoviště. *Sborník ČSSZ*, 71, č. 3, s. 231–250.
- Murdych, Z. (1980), Mapa hustoty pěší dopravy v centru města. *Sborník ČSGS*, 85, č. 4, s. 325–327.
- Musil, J. (2006): Regionální a místní formy sociálního vyloučení a jak jim čelit – problém vnitřních periferií v České republice. In: Sirovátka, T. (ed.): *Sociální vyloučení a sociální politika*. Masarykova univerzita/Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Brno/Praha, s. 25–40.
- Musil, J., Müller, J. (2006): *Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení*. CESES FSV UK, Praha.
- Musil, J., Müller, J. (2008): Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 44, č. 2, s. 321–348.
- Norberg-Schulz, C. (1994): *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Odeon, Praha.
- Novák, J. (2004): *Časoprostorová mobilita obyvatel a strukturované prostředí metropolitní oblasti*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.

- Novák, J. (2010): *Lokalizační data mobilních telefonů: možnosti využití v geografickém výzkumu*. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Novák, J. (2011): Nedenní dojížd'ka. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 61–64.
- Novák, J., Čermák, Z., Ouředníček, M. (2011): Migrace. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 87–102.
- Novák, J., Sýkora, L. (2007): A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area. *Geografiska Annaler*, 89B, č. 2, s. 147–168.
- Osman, R. (2010): *Behaviorální a humanistická konceptualizace lidské teritoriality. Rigorózní práce*. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Brno.
- Osman, R. (2012): Prostorová orientace a specifika prostorových rozhodnutí osob s pohybovým omezením. In: Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (eds.): *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 77–98.
- Ouředníček, M. (2002): *Urbanizační procesy obyvatelstva v Pražském městském regionu*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Ouředníček, M. (2008): *Mobilita ve městě. Evropské město – webový portál zaměřený na integraci v městském prostoru*. Staženo 17.7.2012. Dostupné z http://www.evropskemesto.cz/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=210
- Ouředníček, M. (2011): Nová sociálně prostorová diferenciacie v České republice: přístupy k výzkumu a situace v urbánním prostředí. *Sborník příspěvků z konference „Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*, Sociologický ústav SAV, Bratislava, s. 55–77.
- Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (2011): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha.
- Pahl, E. R. (1970): *Whose city? And other Essays on Sociology and Planning*, Longmans, London.
- Panelli, R. (2004): *Social Geographies: From Difference to Action*. SAGE Publication Ltd., London.
- Parkes, D., Thrift, N. (1975): Timing space and spacing time. *Environment and Planning A*, 7, č. 6, s. 651–670.
- Parkes, D., Thrift, N. (1980): *Times, Spaces and Places. A Chronogeographic Perspective*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Pelcová, N. (2009): Problém tělesnosti a intersubjektivitu u Merleau-Pontyho a jejich význam pro porozumění fenoménu výchovy. *Paideia: Philosophical E-Journal of Charles University*, VI, č. 3–4, s. 1–7.
- Petrusek, M. a kol. autorů (1996): *Velký sociologický slovník*. Karolinum, Praha.

- Petrusek, M. (2003): Anthony Giddens – teoretik strukturace a modernity. Doslov. In: Giddens, A.: *Důsledky modernity*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Phillips, D., Davis, C., Ratcliffe, P. (2007): British Asian narratives of urban space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32, č. 2, s. 217–234.
- Pinder, D. (2009): Everyday life. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 223–225.
- Pitoňák, M. (2011): *Queer geografie Česka: heteronormativita prostoru*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Plane, D. A. (1981): The geography of urban commuting fields: some empirical evidence from England. *The Professional Geographer*, 33, č. 2, s. 182–188.
- Porteous, J. D. (1977): *Environment and Behavior, planning and everyday urban life*. Addison-Wesley, Boston.
- Pospíšilová, L. (2007): *Skutečné obyvatelstvo centra Prahy a každodenní život v jeho lokalitách*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Pospíšilová, L. (2012a): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): *Sociální proměny pražských čtvrtí*. Academia, Praha, s. 136–158.
- Pospíšilová, L. (2012b): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbání geografii. *Geografie*. (v redakci)
- Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Vacková, B., Galčanová, L., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Nakladatelství Pavel Mervart, Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 99–132.
- Pratt, A. C. (1991): Discourses of locality. *Environment and Planning A*, 23, č. 2, s. 257–266.
- Pratt, G., Hanson, S. (1991): Time, Space and the Occupational Segregation of Women: a Critique of Human Capital Theory. *Geoforum*, 22, č. 2, s. 149–157.
- Pratt, G. (2009): Heteronormativity. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 329–330.
- Pred, A. (1977): The Choreography of Existence: Comments on Hägerstrand's Time-Geography and Its Usefulness. *Economic Geography*, 53, č. 2, s. 207–221.
- Pred, A. (1981): Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life. *Geografiska Annaler B: Human Geography*, 63, č. 1, s. 5–22.
- Pred, A. (1984): Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74, č. 2, s. 279–297.

- Puldová, P. (2011): Věková struktura. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 19–25.
- Puldová, P., Ouředníček, M. (2006): Změny sociálního prostředí v zázemí Prahy jako důsledek procesu suburbanizace. In: Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 128-142.
- Reckwitz, A. (2002): Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5, č. 2, s. 243–263.
- Relph, E. (1976): *Place and Placelessness*. Pion, London.
- Rodaway, P. (1994): *Sensuous Geographies: Body, sense and place*. Routledge, London.
- Rose, C. (1980): Human Geography as Text Interpretation. In: Buttimer, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 123–134.
- Rose, G. (2007): *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. SAGE Publication Ltd., London. (1. vydání 2001).
- Rowles, D. G. (1980): Toward a Geography of Growing Old. In: Buttimer, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 55–72.
- Roy, K. M., Tubbs, C. Y., Burton, L. M. (2004): Don't Have No Time: Daily Rhythms and the Organization of Time for Low-Income Families. *Family Relations*, 53, č. 2, s. 168–178.
- Schatzki, R. T. (1996): *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schatzki, R. T. (2001): Introduction: practice theory. In: Schatzki, T. R., Cetina, K. K., Savigny, E. (eds.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London and New York, s. 10–23.
- Schnore, L. F. (1954): The Separation of Home and Work: A Problem for Human Ecology. *Social Forces*, 32, č. 4, s. 336–343.
- Schütz, A. (1967 [1932]): *The Phenomenology of the Social World*. Northwestern University Press, Evanston.
- Schwanen, T., Dieleman, F. M., Dijst, M. (2001): Travel behaviour in Dutch monocentric and policentric urban systems. *Journal of Transport Geography*, 9, č. 3, s. 173–186.
- Seamon, D. (1979): *A geography of the lifeworld: movement, rest and encounter*. Croom Helm, London.
- Seamon, D. (1980): Body-Subject, Time-Space Routines and Place Ballets. In: Buttimer, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 148–165.
- Seamon, D., Nordin, C. (1980): Market Place as Place Ballet: A Swedish Example. *Landscape*, 1980, č. 24, s. 35–41.

- Shakespeare, T. (1994): Cultural Representation of Disabled People: Dustbins for Disavowal? *Disability & Society*, 9, č. 3, s. 283–299.
- Sibley, D. (1995): *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. Routledge, London.
- Simonsen, K. (2007): Practice, Spatiality and Embodied Emotions: An Outline of a Geography of Practice. *Human Affairs*, 17, č. 2, s. 168–181.
- Smith, V. (1997): New Forms of Work Organization. *Annual Review of Sociology*, 23, č. 1, s. 315–339.
- Soja, E. W. (1980): The Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70, č. 2, s. 207–225.
- Soja, E. W. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell Publishers Inc., Cambridge.
- Sokol, J. (2004): *Čas a rytmus*. Oikoymenh, Praha.
- Spiekermann, K., Wegener, M. (1994): The shrinking continent: new time – space maps Europe. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 21, č. 6, s. 653–673.
- Stevens, Q. (2006): The shape of urban experience: a reevaluation of Lynch's five elements. *Environment and planning B: Planning & Design*, 33, č. 6, s. 803–823.
- Stinson, L. L. (1999): Measuring How People Spend Their Time: A Time-Use Survey Design. *Monthly Labor Review*, 122, č. 8, s. 12–19.
- Suša, O. (2010): *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: Diagnóza a analýza*. Nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR, Praha.
- Swidler, A. (2001): What anchors cultural practices. In: Schatzki, T. R., Cetina, K. K., Savigny, E. (eds.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London and New York, s. 83–101.
- Špačková, P. (2011): *Sociální prostředí a lokální komunity: město, suburbium, venkov*. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 34 s. + příložené články.
- Šubrt, J., Balon, J. (2010): *Soudobá sociologická teorie*. Grada Publishing, Praha.
- Šustrová, K., Šimon, M. (2011): Opuštění městského způsobu života? Analýza vybraných aspektů migrace na venkov. In: Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (eds.): *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 99–121.
- Temelová, J., Novák, J., (2011): Daily Street Life in Transforming Inner City of Prague: Visual Experience of Socio-spatial Differentiation and Temporal Rhythms. *Visual Studies*, 26, č. 3, s. 213–228.
- Temelová, J., Novák, J., Pospíšilová, L., Dvořáková, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 43, č. 4, s. 831–858.
- Thrift, N. J. (1977): *An introduction to time-geography*. Geo Abstracts, Norwich.

- Thrift, N. J. (1983): On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1, č. 1, s. 23–57.
- Thrift, N. J. (1996): *Spatial Formation*. SAGE Publications, London.
- Thrift, N. J. (2007): *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. Routledge, London.
- Tremblay, M. (2006): The Substantive Representation of Women and PR: Some Reflection on the Role of Surrogate Representation and Critical Mass. *Politics & Gender*, 2, č. 4, s. 502–511.
- Tuan, Y. F. (1975): Images and Mental Maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65, č. 2, s. 205–213.
- Tuan, Y. F. (1977): *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Tuan, Y. F. (1995): *Passing Strange and Wonderful: Aesthetics, Nature, and Culture*. Kodansha America, Inc., New York.
- Turkle, S. (1999): Cyberspace and Identity. *Contemporary Sociology*, 28, č. 6, s. 643–648.
- Urry, J. (1989): Sociology and geography. In: Peet, R, Thrift, N. (eds.): *New models in geography: The political-economy perspective*. Unwin Hyman Ltd., London, s. 295–317.
- Urry, J. (1995): *Consuming city*. Routledge. London.
- Valentine, G. (2001): *Social Geographies: Space and Society*. Pearson Education, Harlow.
- Valentine, G., Holloway, S. L. (2002): Cyberkids? Exploring Children's Identities and Social Networks in On-Line and Off-Line Worlds. *Annals of the Association of American Geographers*, 92, č. 2, s. 302–319.
- Van Dijk, T. A. (1997): Discourse as Interaction in Society. In: van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse as Interaction in Society*. SAGE Publication Ltd, London, s. 1–37.
- Van Dijk, T. A. (2008): *Discourse and Power*. Palgrave Macmillan, New York.
- Varela, F. J., Thompson, E., Rosch, E. (1993): *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. MIT Press, Cambridge.
- Vilhelmson, B. (1999): Daily mobility and the use of time for different activities. The Case of Sweden. *Geojournal*, 48, č. 3, s. 175–185.
- Vilhelmson, B. (2007): The Use of the Car – Mobility Dependencies of Urban Everyday Life. In: Gärling, T., Steg, L. (eds.): *Threats to the Quality of Urban Life from Car Traffic: Problems, Causes and Solutions*. Elsevier, Amsterdam, s. 145–164.
- Wallace, C. (2003): Work Flexibility in Eight European Countries: A Cross-national Comparison. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 39, č. 6, s. 773–794.
- Wallerstein, I. (1998): The time of space and the space of time: the future of social science. *Political Geography*, 17, č. 1, s. 71–82.
- Whyte, W. H. (2001): *The Social Life of Small Urban Spaces*. Project for Public Spaces, New York.

Young, M., Willmott, P. (1992 [1957]): *Family and Kinship in East London*. University of California Press, Berkeley.

Yu, H., Shaw, S. L. (2007): Revisiting Hägerstrand's time-geographic framework for individual activities in the age of instant access. In: Miller, H. J. (ed.): *Societies and Cities in the Age of Instant Access*. Springer, Dordrecht, s. 103–118.

Zandvliet, R., Dijst, M. (2005): Research note – The Ebb And Flow of Temporary Populations: The Dimensions of Spatial-Temporal Distributions of Daytime Visitors in the Netherlands. *Urban Geography*, 26, č. 4, s. 353–364.

SOUBOR PUBLIKOVANÝCH TEXTŮ

POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbánní geografii. Geografie. (v redakci)

POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.

POSPÍŠILOVÁ, L., OUŘEDNÍČEK, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132.

TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J., POSPÍŠILOVÁ, L., DVOŘÁKOVÁ, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858.